

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), №2
s. 317-355
doi: 10.36121/agorak.22.2025.2.317

Artur Górak
ORCID: 0000-0002-1964-9008
(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego)

Źródła rosyjskiego systemu heraldyki miejskiej Bernharda Koehne: ideologia imperialna, *franc-canton, corona muralis*

Streszczenie: Artykuł przedstawia genezę systemu heraldycznego Bernharda Koehne, zgodnie z którym stworzono herby Imperium Rosyjskiego: od herbów państwa, przez gubernialne po miejskie. Autor prześledził historię tworzenia herbów miast w Rosji dochodząc do wniosku, że zawsze działało się to na aktualne zamówienie władz i miało na celu stworzenie europejskiego wizerunku imperium. Bliżej przedstawiono też wykształcenie i doświadczenie B. Koehne. Porównano system Koehne z heraldyką napoleońską oraz przeanalizowano dwa podstawowe elementy systemu Koehne'go: koronę murową i *franc-canton*.

Słowa kluczowe: heraldyka miejska, Imperium rosyjskie, Królestwo polskie, Bernhard Koehne, *corona muralis*, *franc-canton*

The Sources of Bernhard Koehne's Russian City Heraldry System: imperial ideology, *franc-canton, corona muralis*

Annotation: This article presents the origins of Bernhard Koehne's heraldic system, according to which the coats of arms of the Russian Empire were created: from state coats of arms, through provincial coats of arms, to municipal coats of arms. The author traces the history of the creation of city coats of arms in Russia, concluding that they were always commissioned by the authorities and aimed at creating a European image of the empire. Koehne's education and experience are also discussed in more detail. Koehne's system is compared with Napoleonic heraldry and two basic elements of Koehne's system are analysed: mural crown and *franc-canton*.

Keywords: municipal heraldry, city coats of arms, Russian Empire, Kingdom of Poland, Bernhard Koehne, *corona muralis*, *franc-canton*

Wstęp

Celem projektu grantowego jest opracowanie i krytyczna edycja źródeł zgromadzonych przez Heroldię w Sankt Petersburgu, które posłużyły do opracowania projektów herbów miast Królestwa Polskiego. Materiały zgromadzone przez Heroldię petersburską zawierają także korespondencję dygnitarzy rosyjskich w tej sprawie, szkice historii miast, odpisy przywilejów miejskich, odrysy herbów dawnych, odrysy i odciski dawnych tłoków pieczętnych oraz same projekty herbów miast gubernialnych i powiatowych Królestwa Polskiego opracowane przez zespół kierowany przez Bernharda Koehne.

Przedsięwzięcie w postaci stworzenia nowych herbów Imperium Rosyjskiego podjęte w latach 50-ch XIX w., było zakrojone na szeroką skalę: od herbów i pieczęci państwa do herbów miast. Nie chodziło jedynie o unifikację formalną, ale przede wszystkim przegląd, zmianę a często opracowanie nowych herbów dla ziem i miast. Herby miast zostały potraktowane jako wyraz miejsca w strukturze państwowej stąd elementy nowej formy herbów miały wskazywać miejsce w hierarchii administracyjnej.

Akcja ta, szczególnie na terenach byłej Rzeczypospolitej, wykazuje też inne cele reformy. Królestwo Polskie a także cała Rzeczpospolita miały długą tradycję heraldyczną wpisującą się w kulturę Europy Zachodniej. Reforma rosyjska nie trafiła więc na grunt dziewiczy, ale zderzyła się z bogatą tradycją zarówno miast jak i ziem. Jednocześnie tradycja ta kształtowała się w ramach państwowości polskiej i szerzej kultury polskiej, której najważniejszym elementem był katolicyzm. Wszystkie powyższe aspekty Imperium Rosyjskie uznało za niepożądane. Celem więc reformy na tych terytoriach było usunięcie lub zdeformowanie nierosyjskich tradycji, szczególnie polskiej symboliki państwowej i narodowej oraz katolickiej. Zreformowane herby miały być neutralne lub nawiązywać do państwowości rosyjskiej ewentualnie Cerkwi prawosławnej. Heraldycy petersburscy dążyli do społecznej legitymacji nowych herbów poprzez zachowywanie elementów godeł herbowych. Tarcia w łonie władz rosyjskich dotyczyły głębokości wykorzenienia tej symboliki. Skrajne tendencje dążyły do całkowitego wyjałowienia przestrzeni symbolicznej poprzez całkowite odrzucenie tradycji i wprowadzenie elementów natury lub symboli zajęć ludności.¹

Pół wieku później Hugo Gerard Ströhl z uznaniem wyrażał się o systemie Koehnego, chwalcąc jego profesjonalizm jak i samo narzucenie formy herbów przez prawo:

W 1857 r. ponownie opracowano zasady rosyjskiej heraldyki państwowej, które obowiązują do dziś. Zostały one zatwierdzone przez cesarza 7 maja, 4 lipca i 16 lipca 1857 roku [4/16 lipca, czyli wg starego i nowego stylu]. Autorem był Niemiec, dr Bernhard Freiherr von Köhne, [...]. Większość herbów prowincjonalnych i regionalnych w Rosji została przez niego stworzona od podstaw lub zaadaptowana do bardziej akceptowalnej heraldycznie formy, wykorzystując wcześniejsze herby. Köhne przestrzegał, można by rzec, pedantycznie, zasady

¹ Por.: A. Górak, *System heraldyczny Bernharda von Koehnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” nowej serii t. XVIII (XXIX), DOI: 10.36693/RPTHer.2019.16, s. 237-254.

heraldycznej dotyczącej łączenia metalu i koloru. Jego wkład w rosyjską heraldykę jest z pewnością znaczący; miejmy nadzieję, że obrany przez niego kierunek będzie nadal wiodący. Herby stworzone przed jego urzędowaniem w większości nie mają charakteru heraldycznego, a ich symbolika jest niekiedy wyrażana w sposób niemal dziecinny.²

W innej publikacji Ströhl tak przedstawia system Koehnego herbów terytorialnych i miejskich:

Od 1857 roku wszystkie prowincje, z wyjątkiem prowincji fińskich, zdobiły swoje tarcze złotą koroną cesarską i otaczały je złotymi liśćmi dębu, oplecionymi błękitną wstęgą Orderu Świętego Andrzeja. (Patrz tablica I, Moskwa). Herb Kozaćstwa Dońskiego przedstawia tzw. „starą koronę carską” (prostą koronę heraldyczną), która jest również używana w herbach wszystkich regionów Rosji azjatyckiej [...]. W tych herbach regionalnych pojawiają się również złote liście dębu, ale oplecione czerwoną wstęgą Orderu Aleksandra Newskiego. [...] Stara korona carska jest również używana nad herbami miast, które nie podlegają władzom gubernialnym, lecz bezpośrednio carowi (Stadthauptmannschaften [gradonachalstvo]), tj. są miastami wolnymi. Jeśli te miasta są jednocześnie twierdzami, na koronie pojawia się dwugłowy orzeł cesarski. Dwie rezydencje królewskie, Petersburg i Moskwa, noszą nad tarczami koronę cesarską, a także przecinające się złote berła oplecione błękitną wstęgą Orderu Świętego Andrzeja za tarczą. Rezydencje cesarskie, Gatchyna, Peterhof i Carskie Sioło (Kaiserdorf), mają w swoich herbach tę samą charakterystyczną dekorację, tylko zamiast korony cesarskiej noszą koronę murową odpowiadającą ich randze.

Ranga miast jest oznaczona w herbie w następujący sposób:

Wszystkie miasta liczące ponad 50 000 mieszkańców noszą nad tarczami złotą koronę z pięcioma blankami.

Stolice gubernatorstw liczące mniej niż 50 000 mieszkańców noszą złotą koronę z zaledwie trzema blankami.

Wszystkie stolice dystryktów [powiatów] noszą srebrną koronę z trzema blankami, inne większe miasta również noszą koronę z trzema blankami, ale w kolorze czerwonym.

Jeśli te miasta są jednocześnie fortecami, umieszczają na koronie dwugłowego orla cesarskiego.

Większe, bardziej znane przedmieścia [raczej miasta pozaetadowe, niebędące stolicami administracyjnymi] używają czerwonej korony z dwoma blankami jako ozdoby na swoich tarczach.

Fortece noszą również dwie skrzyżowane flagi za tarczą z monogramem cara, który nadał herb, połączone czerwoną wstęgą Orderu Aleksandra Newskiego.

Jeśli jednak twierdza wyróżniła się w czasie wojny, przyznaje się jej prawo do pionowego wywieszenia flag i owinięcia ich wstęgą Orderu Świętego Jerzego (pomarańczowo-żółta z trzema czarnymi pasami), [...].

² H. G. Ströhl, *Russisch-Asiatische Wappenrolle. Die Wappen der Gouvernements, Gebiete und vieler Orte in Kaukasien, Turkestan, der Kirgisensteppes und Sibirien*, „Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft «Adler»”, neue folge, b. XI, Wien 1901, s. 81-82.

Miasta wyróżniające się rolnictwem prezentują złote kłosy zboża otaczające tarcze, podczas gdy te, które w szczególny sposób zajmują się uprawą winorośli, prezentują złote gałązki winorośli.

Miasta portowe są oznaczone skrzyżowanymi złotymi kotwicami, miasta przemysłowe – złotymi młotami, a miasta górnicze – srebrnymi młotami [kilofami].

Wszystkie te odznaczenia są oplecione czerwoną wstęgą Orderu Aleksandra Newskiego.

Miasta rosyjskie, takie jak Jarosław, Kijów, Nowogród, Riazań, Smoleńsk, Czernihów, Twer i Włodzimierz, które były niegdyś siedzibami dawnych wielkich książąt ruskich, mają prawo umieszczać nad swoimi tarczami koronę św. Włodzimierza.

Ströhl pomija tu umieszczanie herbu guberni, w której leży miasto, w „wolnej części” tarczy: „Herb gubernialny w herbie miejskim powinien zajmować wolną część wprawo (*franc-quartier*) lub, jeśli ta jest zajęta przez inną figurę, należącą do herbu miejskiego, to w wolnej części w lewo. [...] Jeśli przy tworzeniu nowych guberni herb tego czy innego miasta zaliczony zostanie do innej guberni, to także zmienia się herb guberni w wolnej części herbu miejskiego.”³ Podkreślmy więc, że Koehne „wolną część, *volnaya chast*” utożsamia z *franc-quartier*.

Tak więc, żeby zrozumieć i wyjaśnić czynniki, które wpłynęły na ten system trzeba zrekonstruować podstawę źródłową heraldyków petersburskich a szczególnie Koehne’go i bliżej rozpoznać oczekiwania władzy. Za ważne uznajemy też prześledzenie ewolucji rosyjskich herbów ziemskich i miejskich. Autorem zasad tworzenia herbów terytorialnych Rosji zatwierdzonych w 1857 r. był Bernhard Koehne dlatego artykuł stawia sobie za cel zbadanie jego: wykształcenia a szczególnie z dziedziny heraldyki, doświadczenia zawodowego oraz twórczości. Konieczne wydaje się także poszukanie inspiracji w postaci heraldyki miejskiej we Francji i krajach niemieckich. Szczególna uwaga zostanie poświęcona dwóm głównym elementom rangowym systemu Koehne: wolnej ćwiartce (*franc-quartier*) lub może wolnemu kantonowi (*franc-canton*) i koronie murowej (*corona muralis*).

1. Herby na zamówienie polityczne

W końcu XVIII i na początku XIX w. nauka przeszła od opisu do klasyfikacji i rozpoznawania prawidłowości, systemów. Oznaczało to także rozkwit nauk poświęconych poszczególnym rodzajom źródeł historycznych. W dziedzinie heraldyki przyniosło to przełom w postaci ujęć systematycznych. Doprowadziło to do ahistorycznej tęsknoty za wykryciem prawidłowości, systemu i anachronicznego „poprawiania” herbów nieprawidłowych. Hugo Gerhard Ströhl, uznany austriacki heraldyk końca XIX w., pisał: „Heraldyka miast rosyjskich cieszy się poziomem opracowania, którego heraldyka austriacka i niemiecka może tylko pozazdrościć. W tej kwestii istnieje pewien system.”⁴

³ Санкпетербургская сенатская ведомости, № 73, 10 сентября 1857 года, вторник, с. 719–721; por.: ПСЗРИ II, т. XXXII (1857), № 32037, О гербах губерний, областей, градоначальств, городов и посадов. Tłumaczenie polskie patrz: A. Górak, op. cit., s. 246

⁴ H. G. Ströhl, *Russisch-Europäische Wappenrolle. Die Wappen der Gouvernements in Russland, Polen und*

W Rosji, wobec braku autentycznej tradycji heraldyki żywej, inicjatywy wychodziły od władzy. W 1721 r. Piotr I nadał sobie tytuł imperatora i wypadało mieć jakieś herby, dlatego zlecono organizację służby heraldycznej piemonckiemu dworzaninowi Francesco Santi i opracowanie herbów oraz pieczęci „imperium”⁵. Opracował 137 herbów miast i ziem rosyjskich ubierając stare symbole w zewnętrzne atrybuty europejskich herbów: nadał im formę heraldyczną, zmienił rozmieszczenie figur na tarczy, użył heraldycznych barw i metali zgodnie z zasadami heraldyki oraz opracował „leksykon blazonów”.⁶ Do końca XVIII w. w Rosji zatwierdzono ponad 500 herbów, ale trzeba pamiętać, że wiele z nich to herby miast zagarniętych kosztem innych państw, należących do europejskiej kultury heraldycznej.

Paweł I zapoczątkował inne podejście - nakazał opracowanie herbarza miast Imperium Rosyjskiego. Jednak jego ukazu, wydanego dla Heroldii w 1800 r., nie zrealizowano.⁷ Powrócono do tej idei dopiero w l. 40-ch., gdy Heroldia zażądała od władz rządów gubernialnych i zgromadzeń szlacheckich kopii herbów „gubernialnych, obwodowych, powiatowych miast” i porównywała je z opracowanym właśnie pierwszym zbiorem praw - Полным собранием законов⁸. Heroldia sporządziła spis miast i ich herbów, co pozwoliło w zorientować się, które miasta nie miały herbów⁹. Właśnie prace nad kodyfikacją prawa rosyjskiego pozwoliły na ocenę stanu herbotwórstwa rosyjskiego.

Imperium Rosyjskie będące w tym czasie u szczytu potęgi (przywódca Świętego Przymierza interweniującego w całej Europie w imię praworządności) dążyło na wszelkich polach do manifestacji swojej przewodniej roli. Bardzo słabo rozwinięta heraldyka rosyjska (z prac teoretycznych w języku rosyjskim dysponowano tylko wydany w 1805 r. tłumaczeniem pracy Johanna Gatterera¹⁰) została zauważona przez najwyższe władze jako użyteczne narzędzie takiej manifestacji. Wymagało to „stworzenia” historii heraldyki rosyjskiej i podstaw teoretycznych celem nadania jej pozorów europejskości. Przełom nastąpił wraz z mianowaniem 30 XII 1840 r. (st.st.) heroldmistrzem Dmitrija Nikołajewicza Zamiatnina. Wykryte nadużycia i korupcję w Heroldii Zamiatnin wykorzystał do przeprowadzenia reform procedur stanowienia

Finnland, das Wappen des Gebietes der Donischen Kasaken und die Wappen der Hauptstädte dieser Territorien, „Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft «Adler»”, neue folge, b. XII, Wien 1902, s. 168.

⁵ Н. А. Соболева, *Очерки истории российской символики. От тамги до символов российского суверенитета*, Москва 2006, с. 181.

⁶ А. Черкас, Санти, граф Франц Матвеевич, [w:] *Русский биографический словарь*, ред. А. А. Половцев, т. XVIII: Сабанев – Смыслов, Санкт-Петербург 1904, с. 197-198; Н. А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX вв.*, Москва 1981, с. 39.

⁷ Полное собрание законов Российской империи [dalej: ПСЗРИ] I, т. XXVI (1800), № 19504, 5 VIII 1800 г., О составлении в герольдии общего гербовника городов Российской империи; Н. А. Соболева, *op. cit.*, с. 449.

⁸ Pierwszy zbiór praw objął okres do końca panowania Aleksandra I. Nad drugim i trzecim pracowano już na bieżąco.

⁹ Zaowocowało to wydaniem wszystkich zatwierdzonych do 1825 r. herbów miejskich jako załącznika do pierwszej serii zbioru praw imperium.

¹⁰ Johann Christoph Gatterer, *Abriß der Heraldik oder Wappenkunde zum Nutzen der studierenden Jugend entworfen*. Nürnberg: Gabriel Nicolaus Raspe, 1774; Г.Х. Гаттерер, *Начертание гербоведения*, пер. с нем. Г.Т. Мальгин, Санкт-Петербург, Императорская типография, 1805.

herbów i rewizji archiwum Heroldii. Co prawda herbarza miast zleconego przez Pawła I nie opracowano, ale w 1843 r. wydano wspomniany wyżej prosty rejestr i kopie 543 rysunków herbów zatwierdzonych do 1825 r.¹¹ Przy czym, do początku l. 50-ch nikt nie panował nad procesem tworzenia i zatwierdzania herbów: najczęściej przysyłano projekty z prowincji na zatwierdzenie, były też tworzone w Heroldii oraz w MSW. Dopiero utworzenie departamentu heroldii Senatu Rządzącego w 1848 r. przyniosło zintensyfikowanie prac. Wskazówek udzielał sam car.¹²

Heroldmistrz Zamiatnin poszukiwał specjalisty, który byłby w stanie stworzyć kompleksowy „kod heraldyczny” – odpowiednik europejskich prac teoretycznych. Pierwszą kompleksową pracę napisał Felix Theodor von Bernhardi. Kilkutomowe dzieło (1040 paragrafów) ukończył do 1851 r. Bernhardi oparł się na XVII-wiecznej literaturze przede wszystkim francuskiej, ale też niemieckiej i włoskiej. Co najmniej do połowy XIX w. postrzegano francuską teorię heraldyczną jako bardziej zaawansowaną. Francuzi mieli świetne traktaty, rozwiniętą terminologię i sukcesy w badaniach nad źródłami. Heraldyka francuska XVIII w. była bardziej usystematyzowana niż heraldyka niemiecka. Sytuacja zaczęła się zmieniać dopiero do połowy XIX w., kiedy to Niemcy położyli metodologiczne podstawy klasyfikacji heraldycznej. Co ważne Bernhardi opracował też rosyjski słownik blazonowania. Jednak Imperatorska Akademia Nauk odmówiła zrecenzowania i dzieło nigdy nie zostało wydane, ale pozostawało do dyspozycji zainteresowanych w archiwum Heroldii.¹³ Pierwszym „klasyfikatorem” rosyjskiej heraldyki został Aleksandr Borisowicz Lakier (prawnik i historyk), który cieszył się przychylnością członków Akademii. To jego dwutomowa praca wydana w 1855 r. dała początek rosyjskiej naukowej heraldyce¹⁴, ponieważ dobrze odpowiadała ówczesnej orientacji imperialnej i narodowej. Co dla nas ważne, Bernhardi nie wspomina o heraldyce miejskiej, natomiast u Lakiera znajdujemy najpierw (w cz. II pt. historia pieczęci w Rosji) rozdział o pieczęciach miejskich (*glava 7*) następnie (w cz. III, O ruskich herbach) rozdział o herbach miast (*glava 13*). Jednak są to jedynie informacje o historii kończące się na wieku XVIII. Lakier ogłosił, że herby w Rosji były od zarania

¹¹ Są to herby bez elementów zewnętrznych. Jedynie herb Jekaterynosławia (zatw. 29 VII 1811 r.) jest zwieńczony koroną carską - ПСЗРИ I, *Книга чертежей и рисунков. Рисунки гермам городов Российской империи принадлежащие к 1-у собранию законов*, Санкт-Петербург 1843; А. Н. Юрасов, *Герольдмейстеры России - венец истории*, ч. III: XIX век, Воронеж 2022, с. 43, [онлайн] <https://gerboved.ru/b/264>.

¹² ПСЗРИ II, т. XXIII, №22269. 12 V 1848 г., Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 15 Июня. О преобразовании Герольдии в Департамент Сената. - Департамент поделился на три экспедиции. За уложение гербаря миast отвечала третья экспедиция. П. П. фон Винклер, *Русская геральдика. История и описание Русских гербов, с изображением всех дворянских гербов, внесенных в Общій Гербовник Всероссийской Империи*, Санкт-Петербург 1892–1894, с. XXV–XXVII; Е.В. Пчелов, *Городская геральдика дореволюционной России: основные тенденции исторического развития*, „Вестник РГГУ” № 4 (37), с. 109-116; Н. А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв.*, Москва 1981, с. 112-124; Н. А. Соболева, *Очерки истории российской символики. От тамги до символов российского суверенитета*, Москва 2006, с. 180.

¹³ Т. Фомичева, *Теодор Бернгарди и его забытый трактат: неизвестная глава российской геральдики*, 2025, [online] <https://www.academia.edu>. К. Репинский, *К истории русской Геральдики*, „Русская Старина”, 1897 г., кн. 1, с. 111-112.

¹⁴ А.Б.Лакиер, *Русская геральдика*, Кн. 1-2, Санкт-Петербург: тип. 2 Отд. Собств. е. и. в. канцелярии, 1855.

dziejów i były to symbole rdzenne, ruskie, co oczywiście bardzo spodobało się carowi. Wymyślone przez niego symbole do dziś uważane są za podwaliny rosyjskiej symboliki państwowej i narodowej¹⁵.

Trzeba podkreślić, że w tym czasie niemieccy uczeni z terenów nadbałtyckich (*ostziejcy*) tworzyli wpływową sieć intelektualną w Rosji i to za ich pośrednictwem europejskie idee heraldyczne przeniknęły do Rosji. Zresztą niemiecka była i rodzina carska i większość elit państwowych. W tym kontekście w 1855 r. pojawia się na scenie heraldyki rosyjskiej Bernhard Koehne - „heraldyk praktyk”, opiekun gabinetu numizmatycznego Ermitażu. Nadawał się do tego zadania, ponieważ nie miał skrupułów heraldyka-teoretyka. Powierzono mu opracowanie herbów państwa, dynastii, ziemskich, rodowych i miejskich a także koncepcji heraldycznej wraz z blazonowaniem. Poza ogólną koniunkturą w Rosji zawsze decydują koneksje. Koehne dostarczając monety do kolekcji prywatnych zdobył protekcję marszałka dworu hr. Szuwałowa i ministra dworu hr. Adlerberga a także kilku innych wysoko postawionych osób. Posiadając raczej szeroką niż głęboką wiedzę z zakresu heraldyki i postrzegając zasady heraldyczne z przesadnym rygoryzmem formalnym, Koehne cieszył się opinią zwolennika heraldyki niemieckiej, scholastycznej i „bez smaku”. Przeciwwstawiono go Lakierowi, który dążył do wykrycia spójności heraldyki rosyjskiej. Natomiast Koehne postawił sobie za cel wprowadzenie nowego systemu. Lakier cytował już uznane *blazony*, Koehne chętnie komponował nowe. Jednak pod wieloma względami ich poglądy były zbieżne: obaj, w poszukiwaniu rosyjskiej tożsamości heraldycznej, zwrócili się ku starożytności, dziedzictwu przedpiotrowemu, bagatelizując dystans dzielący te symbole i wyobrażenia graficzne od „prawdziwych” herbów. W 1856 r. hr. Adlerberg ogłosił Koehne’mu wolę cara, aby ten ułożył herby państwowe i dokonał przeglądu wszystkich herbów gubernialnych i miejskich¹⁶. W 1857 r. dla Koehne przy departamencie heroldii utworzono specjalistyczną komórkę heraldyczną pod nazwą Wydział Herbowy.¹⁷

Herby państwowe i dynastyczne stworzone przez „samozwańczego heraldyka” - Koehne były nadzwyczaj pretensjonalne. Zatwierdził je już następny car Aleksander II. 11 IV 1857 r. opublikowano opisy herbów i pieczęci państwa (wielkich, średnich i małych) na nawet herbów członków domu panującego¹⁸. Sobolewa pisze: „Tarcze zwieńczone były koronami, które wydawały się autentyczne, ale w rzeczywistości nie istniały. Obramowanie z gałęzi dębu i wawrzynu oraz wstęg nadawały temu autokratyczno-prawosławnemu rysunkowi niezwykłą pompatość. W dużym herbie państwowym pojawił się herb rodu Romanowów, który nigdy wcześniej się nie istniał”¹⁹.

¹⁵ А. Б. Лакиер, *Русская геральдика*, Москва 1990, с. 141; Н. А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX вв.*, Москва 1981, с. 180-181.

¹⁶ Н. А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX вв.*, Москва 1981, с. 135.

¹⁷ Н. А. Соболева, *Очерки истории российской символики. От тамги до символов российского суверенитета*, Москва 2006, с. 450.

¹⁸ ПСЗРИ II, т. XXXII (1858), № 31720.

¹⁹ Н. А. Соболева, *Очерки истории российской символики. От тамги до символов российского суверенитета*, Москва 2006, с. 182.

Zaraz potem (22 VI 1857 r.) ukaz Aleksandra II powołał do życia wspomniany Wydział Heraldyczny Departamentu Heroldii na czele z Koehne'm²⁰. Nie ulega wątpliwości, że autorem koncepcji i decydem na tym etapie był właśnie on. Co prawda projekty były oceniane przez kolegium Heroldii i ostatecznie to Heroldmistrz przekazywał je wyżej²¹, ale po oglądzie zatwierdzonych herbów guberni i miast widać, że nie wprowadzano odstępstw od systemu Koehne'go.

2. Heraldyka niemiecka

Jeśli szukać źródeł wiedzy Koehne'go o herbach to trzeba wymienić kilku autorów ważnych w niemieckim obszarze językowym, choć bez wątpienia znał on też dzieła francuskie. W świecie niemieckojęzycznym za twórcę heraldyki naukowej uważany jest Philipp Jacob Spener²² (1635-1705), który stosował podejście historyczne do interpretacji herbów - za punkt wyjścia przyjmował okoliczności powstania herbów i śledził zmiany poszczególnych ich elementów. Kolejnym, z naszego punktu widzenia przełomowym uczonym, był Johann Christoph Gatterer²³ (1727-1799), który stworzył niemiecką heraldykę jako naukę pomocniczą historii i tym samym nadał jej miejsce w ramach uniwersyteckiej nauki historycznej swoich czasów. Nazwisko Johannna Siebmachera (1561-1612), który był przede wszystkim wydawcą, trwale weszło do tego kanonu ze względu na serię wydawniczą - najpierw przygotowaną przez niego (tzw. *Alte Siebmacher*), której kolejne części i tomy uzupełniające ukazywały się do 1806 r. W 1854 r. serię wznowiono (tzw. *Neue Siebmacher*) a jej współpracownikiem był też Koehne - do 1967 r. ukazało się ponad 100 herbarzy różnych autorów.²⁴ Wznowienie serii było wyrazem ukształtowania się „nowej heraldyki”, która odcinała się od nowożytnej zwanej *Zopfheraldik* a za wzorcowy uznawała średniowieczny system heraldyczny. Dążono do systematyzacji niemieckiej heraldyki, w tym także terminologii i reguł heraldycznych. Jednak przedstawiciele tego nurtu publikowali po 1857 r., a więc nie mogli inspirować Koehne'go przy tworzeniu systemu. Mogli za to wzbogacać jego wiedzę heraldyczną przy „przerabianiu” herbów miast Królestwa Polskiego jak Karl von Hohenlohe-Waldenburg (publikował w l. 1860-1883), czy Otto Titan von Hefner²⁵. Pozostali (Gustav Adelbert Seyler, Maximilian Gritzner²⁶, Adolf Matthias Hildebrandt, Otto Hupp) publikowali już po śmierci Koehne'go.

²⁰ ПСЗРИ, II, т. XXXII, (1858, № 31975; „СанктПетербургские Сенатские Ведомости” 1857, nr 61, s. 617-618.

²¹ И.М. Афонасенко, *Геральдисты 1850-х – 1880-х гг. Департамента Герольдии Правительствующего Сената*, «Гербоведение», т. IX, 2021, с. 36-43, <https://gerboved.ru/pdf/Afonasenko-2021-Heralds-1850-1880.pdf>

²² Ph. J. Spener, *Operis heraldici pars generalis & specialis*. Frankfurt <Main>: Zunner, J. A. Jung; Gießen: J. Müller, 1717.

²³ J. Ch. Gatterer, *Abriß der Heraldik*, J. Ch. Dieterich, Göttingen und Gotha 1773; J. Ch. Gatterer, *Handbuch der neuesten Genealogie und Heraldik: worinnen aller jezigen europäischen Potentaten Stammtafeln u. Wappen enthalten sind*, Nürnberg: Raspe, 1763.

²⁴ B. Peter, *Heraldik: Quellen, Literatur und Links*, [online] www.welt-der-wappen.de/Heraldik/seite53-sieb.htm

²⁵ O. T. von Hefner, *Handbuch der theoretischen und praktischen Heraldik*, teil I: *Theoretische Heraldik*, München 1861.

²⁶ Gritzner w 1889 r. nadał ostateczny kształt niemieckiej terminologii heraldycznej.

Jednak podejście systemowe Koehne'go i realizacja jego założeń każe nam przede wszystkim zwrócić uwagę na heraldykę francuską a szczególnie na napoleońską.

3. Francuska heraldyka miejska

Niszczenie kultury przez rewolucję francuską objęło też herby. Instytucję herbu zniesiono a wszystkie wizerunki nakazano zniszczyć. Cesarz Napoleon I, dekretem z 1 III 1808 r., przywrócił jednak herby i tytuły, ale już w innej formie, systemowej. Powstała w ten sposób heraldyka napoleońska obejmująca wszystkie herby francuskie – państwowe (cesarstwa), rodowe, terytorialne i miejskie.²⁷ Symbolika i styl heraldyki napoleońskiej nawiązywały do cesarstwa rzymskiego i Merowingów. Upředzając nieco narrację trzeba wspomnieć, że za czasów prawowitej dawnej monarchii pewna ilość miast posiadała przywilej reprezentacji przez swoich burmistrzów podczas koronacji (sakra) królów Francji w katedrze w Reims. Co więcej, heraldycy francuscy, poczynając od XV w., powszechnie piszą o figurze zaszczytnej wyróżniającej te miasta – „głowicy dobrych miast”, bowiem nazywano je miastami dobrymi (*bonnes villes*). Cieszyły się opieką króla i dlatego w ich herbach umieszczona była głowica błękitna z trzema liliami – *fleur-de-lis* lub usiana *fleur-de-lis* złotymi²⁸.

Przykłady herbów miast Cesarstwa

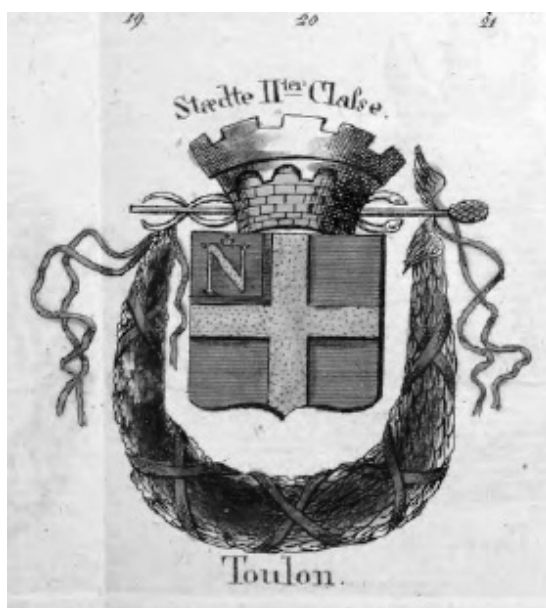
1 klasa – herb Paryża

²⁷ S. Górzynski, *Heraldyka nobilitacji okresu Napoleona I*, [w:] *Sbornik prispevku, IV Setkani genealogu a heraldiku, Ostrava 14-15 X 1989 r.*, red. Vl.Markl, s. 19-21; P. P. Bajér, *Stylizacja heraldyczna czasów napoleońskich*, [online] https://web.archive.org/web/20090619103646/http://www.szlachta.org/Bajer_Napoleon.htm; P. Dudziński, *Napoleońskie herby Polaków*, Łódź – Warszawa 2013.

²⁸ M. François, *Les bonnes villes*, «Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres», 19 année, nr 4 (1975), pp. 551-560.

2 klasa, herb Tulonu

3 klasa, herb Paimboeuf.

Neue Wappenkunde des Französischen Kaiserreichs. Mit drei Kupfertafeln, Rudolstadt 1812.

Już dekret z 22 VI 1804 r. ustalił liczbę „dobrych miast” leżących w ówczesnych granicach Francji na trzydzieści sześć. Następnie dekret z 17 V 1809 r. przywracał instytucję herbu i stanowił, że odtąd żadne miasto ani korporacja nie będzie mogła mieć herbu bez zezwolenia cesarza. Miasta podzielono na trzy klasy, z których każda miała właściwy, wewnętrzny symbol heraldyczny i zewnętrzne ozdoby herbu. Heraldyka napoleońska, choć krótko stosowana, wywarła duży wpływ na heraldykę francuską, zwłaszcza miejską. Herby wyrażały rangę i wielkość miast poprzez umieszczenie na tarczach i wokół nich elementów rangowych, w głowicy lub wolnej ćwiartce (*franc-quartier*): pszczoł, cyfry cesarskiej, gwiazdy, a wokół tarczy: korony murowej, orla, wieńców, wstęg i kaduceusza.

Rangowe elementy wewnętrzne herbów:

1) Miasta pierwszego rzędu, dobre miasta (*bonnes villes*), których burmistrzowie reprezentowali podczas koronacji, miały w herbach dodaną głowicę czerwoną, ozdobioną trzema złotymi pszczołami w pas.

2) Miasta drugiego rzędu, których burmistrzowie mianowani byli przez cesarza, ale nie uczestniczyli w koronacji, miały dodaną w herbach wolną ćwiartkę lazurową, ozdobioną złotą literą N zwieńczoną pięciopromienną gwiazdą tej samej barwy.

3) Miasta trzeciego rzędu, których burmistrzowie mianowani byli przez prefektów i nie uczestniczyli w koronacji miały dodaną w herbach lewą wolną ćwiartkę czerwoną, ozdobioną srebrną literą N zwieńczoną pięciopromienną gwiazdą tej samej barwy.

Rangowe elementy zewnętrzne herbów:

Miasta pierwszego rzędu (*les bonnes villes*, książęce) – tarcza zwieńczona koroną murową o siedmiu blankach złota, z której orzeł złoty, przecięta kaduceuszem takimże, z którego zwisają girlandy, z prawej z liści dębu, z lewej oliwnych, obie z złote, oplecione i związane wstęgami czerwonymi.

Miasta drugiego rzędu (hrabiowskie) – nad tarczą korona murowa o pięciu blankach srebrna przecięta przez kaduceusz takiż, na którym zawieszono dwie girlandy, z prawej z liści oliwnych, z lewej dębowych, także srebrne, oplecione i związane wstęgami błękitnymi.

Miasta trzeciego rzędu (baronowskie) – nad tarczą kosz snopów zboża złote a po bokach girlandy, oliwna po prawej i dębowa po lewej, zielone, oplecione i związane wstęgami czerwonymi.²⁹

²⁹ *Armorial national de France recueil complet des armes des villes et provinces du territoire français réuni pour la première fois, dessiné et gravé par H. Traversier, dec notice descriptives et historiques par L. Vaïsse, Paris 1842, s. V; H. Gourdon de Genouillac, L'Art Heraldique, Paris 1889, s. 189-193.*

Zauważmy, że wewnętrzne wyróżnienia herbów miast drugiej i trzeciej klasy zostały precyzyjnie określone jako wolna ćwiartka (*franc-quartier*) a nie kanton (*canton*) czy wolny kanton (*franc-canton*).³⁰ Do tego rozróżnienia jeszcze wrócimy w dalszej części tych rozważań.

Ludwik XVIII wydał 26 IX 1814 r. rozporządzenie upoważniające miasta do zwracania się do kancelarii o przywrócenie herbów nadanych im przez jego poprzedników. Z wyjątkiem około dwudziestu, miasta ominęły to rozporządzenie i po prostu przywróciły swoje stare herby. Ludwik XVIII nakazał też ustalić listę „dobrych miast” sprzed rewolucji, co się nie udało. Tak więc ordonans z 23 IV 1821 r. przyjął listę dwudziestu ośmiu miast Francji, które znalazły się na liście sporządzonej w roku XII (1804 r.) oraz dodał dwanaście innych. Przedstawiciele tych miast mieli prawo delegować burmistrzów na koronację a na swoich herbach mieli nosić głowicę ozdobioną *fleur-de-lis*. 29 V 1825 r. burmistrzowie czterdziestu *dobrych miast* królestwa byli obecni na koronacji Karola X. Ta koronacja, która miała być ostatnią koronacją króla Francji, jest jednocześnie jedyną, na którą zaproszono *dobre miasta*.³¹

W 1830 r. Ludwik Filip jeszcze nie zajmował się herbami miast, jednak większość z nich sama usunęła z herbów lilie i zastąpiła je głowicami ozdobionymi pszczołami lub gwiazdami, albo też „tercją z błękitem, srebrem i czerwienią”, co było honorem oddawanym trójkolorowej fladze. Dopiero w 1831 r. Ludwik Filip wydał rozkaz usunięcia lilii, gdziekolwiek się znajdowały.³²

4. Wyształcenie i doświadczenie Bernharda Koehne

Bernhard Karl Koehne, urodzony 16 VII 1817 r. w Berlinie, syn archiwisty, berlińskiego Żyda - przechrzty, ewangelika reformowanego, po ukończeniu gimnazjum w 1837 r., studiował na uniwersytetach w Berlinie i Lipsku.³³

B. Koehne od młodości pasjonował się numizmatyką. Pierwszą jego pracą, ukończoną w 20. roku życia, na zakończenie liceum, była rozprawa o mennictwie Berlina³⁴. Odmówiono mu jednak pracy w Królewskim Gabinecie Numizmatycznym, uznając za „zwykłego handlarza monetami”. Rzeczywiście zbierał, wymieniał i sprzedawał monety jednak jego podejście miało już charakter nie amatora, ale systematycznego badacza i na tej drodze nie ustawał w staraniach. W 1841 r., w wieku 24 lat, założył czasopismo „*Zeitschrift für Münz-, Siegel und Wappenkunde*” (Berlin, Poznań i Bydgoszcz), wydawane przez Ernsta Siegfrieda Mittlera. Wydawnictwo to stało się czołowym niemieckim periodykiem w dziedzinie numizmatyki. Później, na

³⁰ *Armorial national de France...*, op. cit. s. 15 - les pièces honorables: 1. le chef, 2. le pal, 3. la fasce, 4. la croix, 5. la bande, 6. la barre, 7. le sautoir, 8. le chevron, 9. la bordure, et 10. l'orle. Potem do tej grupy zaliczono także: 1. la champagne, 2. le franc-quartier, 3. le canton, 4. la pointe ou la pile, 5. le giron, 6. le pairle, 7. le treschœur, 8 l'écu en abîme, 9. le gousset. Czyli ostatecznie większość autorów zgadza się na 19.

³¹ M. François, *Les bonnes villes*, «Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres», 19 année, nr 4 (1975), pp. 559-560.

³² H. Gourdon de Genouillac, *L'Art Heraldique*, Paris 1889, s. 189-193.

³³ Por.: A. Górak, op. cit., s. 249-250.

³⁴ B. Köhne, *Das Münzwesen der Stadt Berlin*, Berlin 1837.

stronach tytułowych, Koehne przedstawiał się następująco: „dr B. Koehne, docent na Królewskim Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma w Berlinie, sekretarz Berlińskiego Towarzystwa Numizmatycznego, członek zwyczajny, korespondencyjny i honorowy towarzystw numizmatycznych w Londynie i Trewirze, towarzystw archeologicznych w Berlinie, Londynie i Madrycie, Towarzystwa Badań Użytecznych w Trewirze, towarzystw historyczno-antykwarecznych Fryzji, Meklemburgii, Pomorza oraz bałtyckich prowincji Imperium Rosyjskiego.”³⁵

22 XII 1843 r. 26-letni Koehne założył, wraz z innymi 35. osobami, towarzystwo numizmatyczne, na wzór Towarzystwa Numizmatycznego (od 1904 roku Królewskiego Towarzystwa Numizmatycznego) w Londynie. Oprócz wielkich kolekcjonerów, artystów i mincerzy udało mu się również przyciągnąć uznanych naukowców. 16 I 1844 r. B. Koehne doktoryzował się na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Fryderyka Wilhelma w Berlinie i latem 1844 r. rozpoczął pracę pedagogiczną jako bezpłatny, nietatowy *privatdozent*. Jego sztarndarowe wykłady łączyły numizmatykę z archeologią, ale wykładał też heraldykę. Na przykład latem 1845 r., już w ramach Wydziału Historii i Geografii, poprowadził dwa bezpłatne kursy: *Heraldyka i jej znaczenie dla historii* oraz ćwiczenia numizmatyczne i heraldyczne. Ostatecznie opuścił uniwersytet i przeniósł się do Petersburga. Utrzymywał stosunki z Rosją jako niemiecki przedstawiciel największego rosyjskiego kolekcjonera monet Jacoba Reichela (1780–1856) już na początku lat czterdziestych XIX w. To dzięki jego protekcji 28-letni Koehne w końcu dostał pracę i 28 III 1845 r. otrzymał rangę asesora kolegiálnego. Młody uczonek został najpierw zatrudniony jako asystent (a właściwie zastępca) kierownika 1. wydziału Ermitażu, Floriana Gilles’a (1801–1865), który był również odpowiedzialny za Gabinet Monet. Przebywając jeszcze w Berlinie, Gilles nabył, z pomocą Koehne, kolekcję pieczęci i medali, a także pewną liczbę książek do biblioteki Ermitażu. Służba w Rosji i międzynarodowe kontakty sprawiły, że Koehne uzyskał nobilitację a następnie tytuł barona. Tak więc od 1847 r. nazywał się już von Koehne, a potwierdzenie tytułu barona zostało wydane w 1862 r. Głównym osiągnięciem Koehne’go było utworzenie skarbcza (kolekcji szczególnie cennych monet) Ermitażu, które to zadanie ukończył już w 1849 r. Za co 23 X 1850 r. awansował do rangi radcy dworu (VII). W Petersburgu Koehne rozwinął ożywioną działalność. Zaproponował założenie towarzystwa na wzór Towarzystwa Numizmatycznego w Berlinie. Podstawą jego warsztatu było łączenie numizmatyki z archeologią i stąd postanowił założyć (1846 r.) towarzystwo łączące obie te nauki: Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne w Petersburgu. Koehne we wszystkim co robił starał się angażować osoby wysoko postawione w hierarchii państwowej. Na stanowisko prezesa pozyskał Maksymiliana księcia Leuchtenberg (1817–1852), po ślubie z najstarszą córką cara, wielką księżną Marią Nikołajewną - księżniczką Romanowskiego. Następnie Koehne zakłada serię wydawniczą: *Mémoires de la Société D’Archéologie et de Numismatique de St. Pétersbourg* (sześć tomów opublikowanych w latach 1847–1852). Kontynuuje także prace badawcze. W 1848 r. publikuje w Peters-

³⁵ „Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde”, vierter jahrgang, Berlin, Posen und Bromberg 1844, [online] <https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/>

burgu „Przyczynki do historii i archeologii Chersonesu taurydzkiego”³⁶, swoje główne dzieło archeologiczno-numizmatyczne. Za egzemplarz подарowany królowej Portugalii został odznaczony Krzyżem Wielkim Oficerskim Orderu Chrystusa 17 IX 1849 r. Lata czterdzieste XIX w. w Rosji były okresem rozkwitu entuzjastów monet i kolekcji monet. Pasja kolekcjonerska szczególnie ogarnęła klasy wyższe. Koehne wykorzystał te nastroje: pełnił rolę pośrednika i eksperta. Oprócz Jacoba Reichela jego klientami byli także marszałek dworu cesarskiego, hr. Andriej P. Szuwałow (1802–1873), hr. Aleksiej S. Uwarow (1825–1884), syn słynnego ministra oświaty, oraz hr. Siergiej G. Stroganow (1794–1882). Wywoływało to, podobnie jak w Berlinie, podejrzenia i niechęć środowiska profesjonalistów. Kierownik pierwszego wydziału Ermitażu, Florian Gilles uważał, że to niestosowne. We Francji, Anglii i Niemczech surowo zabraniano kuratorom muzealnych instytucji państwowych trudnienia się handlem monetami. W Rosji jednak nie było to zabronione. W marcu 1849 r. Gilles przedłożył memorandum hr. Szuwałowowi, w którym wyraził wątpliwości co do uczciwości Koehne’go a w roku następnym wdał się ze swoim podwładnym w ostrą kłótnię. W opinii Gilles’a, Koehne nie mógł już pełnić funkcji kustosa kolekcji medali. Już 2 IV 1850 r. Koehne został przeniesiony do drugiego wydziału „galerii obrazów”. Od tego czasu Gilles stale rozgłaszał podejrzenia, że Koehne handlując oszukiwał i szkodził kolekcji medali. Dowodów jednak nie przedstawił. Rozwinięte koneksje i „przysługi” oddawane osobom z elity władzy stworzyły nieoczekiwaną szansę kariery – zlecono mu opracowanie projektów herbów i pieczęci państwowych Imperium Rosyjskiego. Pompatyczne i „europejskie” projekty trafiły w gusta monarchy i jego otoczenia. Koehne osiągnął szczyt swojej kariery i w czerwcu 1857 r. został szefem wydziału heraldycznego Senatu Rządzącego i odszedł z Ermitażu. Rozpoczął przygotowania do kompleksowej reformy mającej na celu europeizację rosyjskich herbów szlacheckich i terenowych. W 1857 r. opublikował pracę heraldyczną pod pseudonimem Charles Lawton. Francuskojęzyczna publikacja nosiła tytuł „Armorial des maisons souveraines”³⁷. Obszerna praca, wydana w Berlinie w 1857 r. w formacie in folio, bogato ilustrowana kosztowała aż 10 talarów. Zawierała herby rodów książęcych Portugalii, Szwecji i Meklemburgii. Została pochwalona za dobre odrisy pieczęci, ale pod względem heraldycznym skrytykowana jako naśladowująca zupełnie Gatterera a więc nie uwzględniająca nowszych badań i prezentująca błędne wyobrażenia graficzne herbu Meklemburgii – „Ma to niewiele wspólnego z aktualnymi badaniami historycznymi i starymi pieczęciami”. Tak więc do wydania kolejnych tomów nie doszło. Od razu zresztą domyślano się kto jest jej autorem³⁸.

Drugą pracę heraldyczną, także po francusku, Koehne wydał o herbach i pieczęciach Rosji. Ukazała się tylko pierwszy tom, także w Berlinie w 1861 r. Traktowała o bullach, symbolach wielkich książąt i o herbach rycerstwa moskiewskiego. We wstę-

³⁶ Б. Кене, *Исследования об истории и древностях города Херсониса Таврического*, Санкт-Петербург 1848.

³⁷ Charles Lawton, *Armorial des maisons souveraines*, premier cahier. 1857. Berlin, en commission chez E. S. Mittler et fils.

³⁸ G. Ch. F. Lisch, *Ueber das mecklenburgische Wappen, besonders über den stargardischen Arm in demselben*, [in:] *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*, Band 25 (1860), s. 109.

pie zapowiadał: „Zamierzamy stopniowo publikować notatki historyczne dotyczące figur tworzących herb Rosji. W pierwszej części będziemy ogólnie pisać o znanych nam pieczęciach, prosząc wszystkich entuzjastów sfragistyki o udostępnienie dokładnych rysunków lub odbitek rosyjskich dokumentów herbowych, które nie zostały opisane w naszych notatkach. Część druga będzie dotyczyć historii orla cesarskiego, trzecia – herbów słowiańskich znajdujących się w tytule cesarskim, a czwarta – herbów Niemiec i Szwecji znajdujących się w tytule.”³⁹ Praca jest właściwie uzasadnieniem herbów państwowych Rosji stworzonych przez Koehne.

Koehne, który był aktywny jako ekspert w wielu dziedzinach, nie uniknął błędów. Hermann Dannenberg już wcześniej skorygował wiele jego opisów monet niemieckich z X i XI w. Największy błąd Koehne’go wiąże się jednak z rosyjską numizmatyką. Latem 1858 r. odkrył w Królewskim Gabinecie Monet w Sztokholmie starą rosyjską monetę, na której według niego widniało imię Oleg. Koehne przypisywał ją legendarnemu księciu Olegowi, interpretując ją tym samym jako najstarszą rosyjską monetę. Arist A. Kunik (Ernst-Eduard Kunick, 1814–1899) polemizował z tą interpretacją – słusznie rozpoznał tę monetę jako denar księcia Jarosława Mądrygo przedstawiający św. Jerzego. Koehne upierał się przy swojej hipotezie więc wywiązał się ostry spór i padały nawet osobiste obelgi. Koehne stwierdził, że nie przywiązuje żadnej wagi do wniosków urzędników z Gabinetu Monet (gdzie Kunik również pracował), ponieważ „żaden z nich nie opublikował jeszcze ani jednego eseju w dziedzinie numizmatyki” – mając na myśli w szczególności Kunika. Stopniowo nastroje się uspokoiły, ale reputacja naukowa Koehne została zrujnowana. Poza tym Koehne był oskarżany o umieszczenie wielu fałszywych monet w kolekcjach, które jego arystokratyczni patroni stworzyli z jego pomocą, takich jak kolekcja hr. Szuwałowa. Można przypuszczać, że współpraca Koehne z Reichelem, medalierem i znawcą monet, polegała na realizacji zamówień dla arystokratycznych dyletantów celem wzbogacenia się.⁴⁰

Na rozkwit kariery i upadek Koehne’go w Rosji bez wątpienia miały też wpływ zupełnie inne czynniki. Już w 1861 r. międzynarodowa opinia publiczna zdecydowanie wzięła stronę sprawy polskiej co generowało bardzo negatywne opinie o Rosji. Próbowano szerzyć propagandę rosyjską za pomocą broszur, ale nie dawało to rezultatów. Koehne przedłożył władzom notatkę (po francusku) oferując swoje usługi przy organizacji międzynarodowej siatki agentów wpływu. Dowodził w niej, że opinią publiczną steruje prasa a ta jest przekupna. Koehne zobowiązał się pozyskać agentów dla rosyjskiej propagandy. Jednak w 1861 r. nie skorzystano z jego oferty. Dopiero zimą 1862–63 roku Koehne, najpierw przy pomocy krewnych i znajomych rozwija działalność na łamach: *Morning Herald*, *Evening Herald*, *Standard*, *Kreuz-Zeitung* i innych gazet. Jeszcze raz oferuje swoje usługi „niektórym wyższym dygnitarzom”. W efekcie w lipcu 1863 r. powierzono mu organizację sieci agentury wpływu: 1) zna-

³⁹ B. de Koehne, *Notice sur les sceaux et les armoiries de la Russie*, partie 1, Schneider, Berlin 1861.

⁴⁰ Ch. Stoess, K. Tschernyschow, *Von Berlin nach Sankt Petersburg. Der Numismatiker, Gesellschaftsgründer und Wissenschaftsorganisator Bernhard (von) Koehne (1817–1886)*, [in:] *Die Numismatische Gesellschaft zu Berlin – gegründet 1843. Geschichte – Fundus – Dokumente. Festgabe zum 175. Gründungsjubiläum am 22. Dezember 2018*, edited by Bernd Kluge and Alexa Küter, Berlin: Numismatische Gesellschaft zu Berlin, s. 9–31.

leżeć jak najwięcej organów prasowych wszystkich możliwych odcieni, a mianowicie gazet konserwatywnych, liberalnych, klerykalnych, demokratycznych itd., które mogłyby nam [Rosji] służyć; 2) pozyskać odpowiednich i biegłych agentów, oraz 3) organizować korespondencję Организовать корреспонденции, przy niewielkim koszcie gazet. Koehne realizując to zadanie odwiedził Niemcy, Anglię, Belgię, Francję, Genewę i część Włoch, spotkał się z więcej niż dwunastoma korespondentami i porozumiał się z nimi; „wszyscy oni w większości są przyjaciółmi i krewnymi, którzy niemal za darmo rozpowszechniają prawdę o Rosji”. Sam napisał 167 artykułów prasowych i notatek, które opublikowały najróżniejsze gazety oferujące swoje usługi. Pełen sukces działania Rosji osiągnęły już w końcu 1864 roku: „W Niemczech, gdzie prasa, mówiąc ogólnie, jest dobrze uświadomiona, nasze doniesienia przedrukowują w całości lub we fragmentach, w mnóstwie gazet. Szczególnie duże przeciwności przyszło przełamywać w Dreźnie - centrum buntowniczych Polaków, i w niektórych katolickich miastach. Ale, dzięki przebiegłości naszego drezdeńskiego agenta, pana nadwornego radcy Akkermana, nawet w głównej gazecie, wydawanej w tym mieście, pojawiły się artykuły przewodnie, napisane w naszą korzyść, i wrogi głos ultramontańskich organów nie znajduje więcej uznania nawet wśród katolików.” Sieć agentów pisała do gazet, z których część była opłacana przez Rosję. Niektórzy autorzy sami nie wiedzieli, że ich korespondenci są na usługach rosyjskich. Koehne pisze, że „kilka sztandarowych artykułów, napisanych na podstawie naszych instrukcji, nie mogłyby być lepiej napisane w Petersburgu.”⁴¹

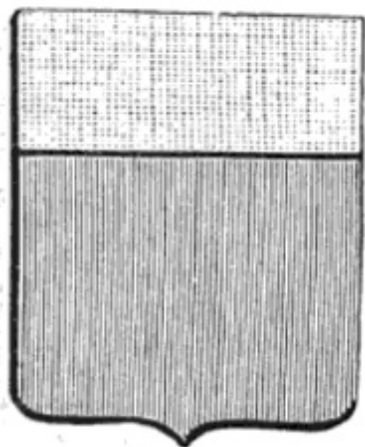
Poza udziałem w handlu monetami i szerzącymi się pogłoskami o fałszerstwach oraz błędach merytorycznych, atmosfera wokół Koehne'go w Rosji gęstniała także z innych przyczyn. Jego awanse i narzucenie swojego systemu heraldycznego oczywiście wywołały narastający opór. Krytykowano go za „sprusaczenie” heraldyki rosyjskiej. Jego kariera opierała się na łaskach określonego środowiska z otoczenia Aleksandra II. Zmiana nastrojów politycznych (postawa Prus po wojnie bałkańskiej) oraz ostatecznie śmierć cara zmieniły ten układ.

5. Głowica (*le chef*) i wolna ćwiartka (*le franc-quartier*) w herbach miast

Koehne spotkał się w Rosji z niekonsekwentnie stosowanym systemem rangowym herbów terytorialnych (ziemskich i miejskich) bazującym na dzieleniu tarczy w pas i umieszczaniu w górnej części herbu państwa lub guberni. Należy podkreślić, że niezależnie od wyobrażeń rosyjskich heraldyków, nie miało to wiele wspólnego z zastosowaniem głowicy. Koehne skrytykował i odrzucił ten obyczaj. Bez względu na rosyjskie rozumienie widział bowiem, że chodzi o herb dwupolowy a nie o dodawanie głowicy. Argumentował, że według zasad heraldycznych ważniejszy herb powinien być na górze. Teoretycznie miał rację, ponieważ on za herb główny uważał miejski⁴².

⁴¹ Za zwrócenie uwagi na taką działalność Koehne dziękuję prof. Henrykowi Głębockiemu. С. П. Зыков, *Наброски из моей жизни*, „Русская старина”, год XLI (1910), т. 143, июль - август - сентябрь, Санкт-Петербург 1910, с. 24-26, 30 [online] <https://runivers.ru/upload/iblock/52c/Russkaya%20starina%20143.pdf>

⁴² Н. А. Соболева, *Очерки истории российской символики. От тамги до символов российского суверенитета*, Москва 2006, с. 450.

Głowica (*Le chef*)

Napoleoński herb miasta Wersal

H. Gourdon de Genouillac, *L'Art héraldique*, Paris 1889, s. 39

Armorial National des Villes de Franc..., Traité de Blason, Pl.4.

Być może twórcy herbów rosyjskich w XVIII i XIX w. inspirowali się systemowym zastosowaniem głowicy rangowej we Francji jednak kopiowali błędnie, bo bez zrozumienia. Głowica (*le chef*) była używana w heraldyce w dwóch funkcjach: jako figura zajmująca górną, trzecią (lub dwie siódme) część pola tarczy lub jako wyróżnienie górnej części pola. *Le chef* rozumiany był jako figura zaszczytna, wskazująca na pana, zwierzchność i jej opiekę. Pojawia się też pojęcie *Chef de France* – głowica lazuruwa z trzema *fleurs de lys* złotymi, co jest nawiązaniem do znaku państwa (monarchii).⁴³ Także heraldyka napoleońska wykorzystała głowicę m.in. do oznaczania rangi książąt cesarstwa i analogicznie miast I. klasy (*bonne villes*, książęcych).

Należy podkreślić, że rosyjska heraldyka jako nauka praktycznie nie istniała do połowy XIX w., a w dziedzinie praktyki najsłabiej rozwinięta była heraldyka terytorialna i miejska. Nie wypracowano nawet pojęcia herbu miejskiego najczęściej utożsamiając go z wyobrażeniem napieczętym⁴⁴. Koehne co prawda to nie przeszkadzało, ponieważ nie znał języka rosyjskiego, jednak w Rosji już w XVIII w. traktowano herby miast jako wyraz ich miejsca w hierarchii administracyjnej. Oddaje ten stan rzeczy rękopis Łukiana Tałyżina z 1790 r. Jest to tylko opis i ilustracje, ale w obu częściach zawiera rozdziały poświęcone interesującym nas rodzajom herbów. Niektóre z nich (określane jako dawne) zostały zatwierdzone w XVIII w. a inne wymyślone przez autora, jeśli nie w treści to w formie.

⁴³ L. Foulques-Delanos, *Manuel héraldique ou Clef de l'art du blason*, Limoges, oct. 1816, s. 57; L.-A. Duhoux d'Argicourt, *L'Alphabet et figures de tous les termes du blason*, Paris, 1899, s. 24-25. Obszerniejsze wyjaśnienie francuskiego blazonowania różnych rodzajów głowicy patrz: N. V. de Saint-Allais, *Dictionnaire encyclopédique de la noblesse de France*, Paris 1816, s. 124-134.

⁴⁴ H. A. Соболева, *Очерки истории российской символики...*, с. 435.

Herb Woroneża i dwóch miast położonych w namiestnictwie woroneskim.

Л. И. Тальзин, *Руководство к геральдике...*, ч. III, с. 145.

Co ciekawe forma ta zawiera elementy hierarchii biurokratycznej. Pod opisem herbu Moskwy zamieścił uwagę: „to wniesiono także do wszystkich nowo tworzonego herbow w górnej części tarczy na znak tego, że te miasta należą do namiestnictwa moskiewskiego.” Tę samą procedurę zastosowano w herbach miast większości namiestnictw, ale nie we wszystkich a nawet w tych namiestnictwach, gdzie to zapowiedziano zdarzały się wyjątki. Z ilustracji zamieszczonych w części III. wynika, że zostało to zrobione niekonsekwentnie, gdyż np. herby Podolska i Zwienigorodu nie mają herbu Moskwy w głowicy tarczy.

Herb Mohylewa, niedawno przyłączonego do Rosji od Rzeczypospolitej Obojga Narodów: „W górnej części tarczy znajduje się połowa herbu rosyjskiego...”. A poniżej autor wyjaśnił: „Górna część tarczy wniesiona także we wszystkie nowo utworzone herby, na znak, że te miasta należą do namiestnictwa mohylewskiego”. Podobnie w herbie Połocka (herb zatwierdzony 21 IX 1781 r.): „Herb państwowy, umieszczony nad herbem Połocka, oznacza poddaństwo wobec Rosji tego miasta wraz z miastami należącymi do namiestnictwa połockiego. A ponieważ pozostałe miasta tego namiestnictwa specjalnych herbow w czasie polskiego panowania nie miały, i używały tylko znaków z wyobrażeniem takiego konnego woja jak miasto Połock, i różniły się jedynie barwą znaków swoich, toteż to właśnie wzięto za podstawę i herby zrobione dla wszystkich miast jednakowe, i różnią się między sobą tylko różnych barw tarczami”. Pomijając kwestię ignorancji autora, zarówno odnośnie rozpoznania herbu Pogoń jak i tradycji symbolicznej miast zagarniętych w wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej, wyłania się pewna zasada: w większości herbow miejskich herb miasta stołecznego dla danego okręgu administracyjnego umieszczano w głowicy tarczy, natomiast w herbach miast przyłączonych od Rzeczypospolitej w głowicy umieszczono część herbu państwowego, wyraźnie podkreślając nową przynależność państwową.⁴⁵

⁴⁵ Лукьян Иванович Тальзин, *Руководство к геральдике, то есть наука о гербах*. Нач. 1790-х гг., РБН в Санкт-Петербурге, Эрм. 112 [online] <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyi-y>

Nie ma tu co prawda wykorzystania kantonu czy *franc-quartier*, ale pojawia się ważna dla naszych rozważań maniera wyrażania w herbach przynależności administracyjnej i państwowej. Quasi-głowicę w tej roli wykorzystywano w Rosji także w pierwszej połowie XIX w.

Znamienne, że dwugłowego orla dodano do „górnej części” herbu Mohylewa, gdy w herbie Woroneża stanowi on jego integralną część, a więc tarcza jest dzielona w pas.

Koehne jednak odrzucił zarówno dzielenie tarczy w pas jak i głowicę i wybrał wolny kanton (*franc-canton*) jako formę wyrażenia miejsca miasta w hierarchii administracyjnej. Umieszcza go na tarczach herbów wszystkich miast powiatowych, a także w niepowiatowych i nieetatowych, a ponadto w herbach tych miast gubernialnych i obwodowych, które różniły się od herbów tych guberni i obwodów. Przedstawia w niej herb guberni lub obwodu, do którego należało dane miasto.⁴⁶

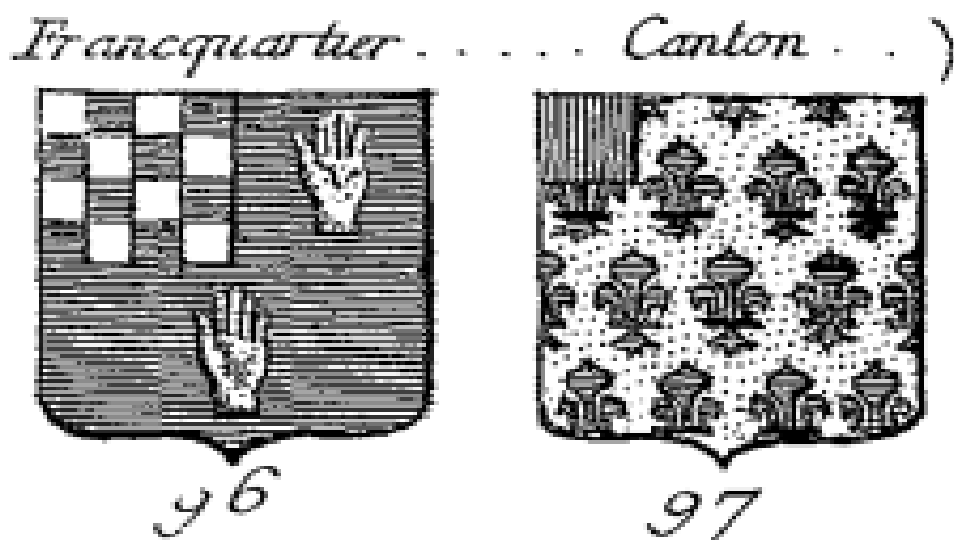
Herb Mohylewa i dwóch miast położonych w tym namiestnictwie

Л. И. Тальвин, *Руководство к геральдике...*, ч. III, с. 154.

Mozemy zakładać, że Koehne spotkał się z kantonem, czy też wolną ćwiartką (*Vierung, freie Fläche, Freiviertels*) w herbach rycerskich. Jednak zastosowanie w herbach miast i to w charakterze rangowym niewątpliwie zaobserwował w heraldyce napoleońskiej, gdzie wyrażała miejsce w hierarchii zarówno osób jak i gmin miejskich: prawy górny róg, niebieska wolna ćwiartka dla hrabiów, lewy górny róg, czerwona wolna ćwiartka dla „wolnych panów” (*freiherr*) i baronów.

Wolna ćwiartka i wolny kanton

Blason ou Art Héraldique, [in:] *L'Encyclopedie*, D. Diderot et J.-B. D'Alambert, Paris, 1763, Pl. II, [online] <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k99628/f4.item.texteImage>

O ile głowica była jedną z dawnych (*le premier ordre*) części zaszczytnych, to dla określenia nowych powiązań (akcji) wprowadzono potem jeszcze jedenaście a wśród nich wolny kanton (*franc-cantone*) i wolną ćwiartkę (*franc-quartier*). Należy podkreślić, że wolnej ćwiartki nie należy utożsamiać z wolnym kantonem, ani tym bardziej z kantonem w ogóle. *Franc-quartier* umieszcza się, tak samo jak *franc-canton*, naturalnie w pierwszej ćwiartce tarczy (a dokładniej w prawym rogu głowicy), a jeśli jest umieszczony po lewej stronie, musi to być określone w blazonowaniu. Jego emalia musi być inna niż emalia pola i poza uhonorowaniem przez suwerena może być używany jako uszczerbienie⁴⁷ Przez ćwiartkę oczywiście nie należy rozumieć dosłownie jednej czwartej tarczy. *Franc-quartier* często zajmuje nieco mniej niż ćwiartkę tarczy. Wolny kanton (*franc-canton*) to ćwiartka pomniejszona o jedną trzecią. *Franc-canton* jest więc większy niż kanton (1/9 tarczy) a mniejszy *fanc-quartier*. Przydomek „wolny” (*franc*) dodano, ponieważ te części są odrębne od właściwej tarczy.⁴⁸

Nawet jednak wśród heraldyków francuskich nie ma pełnej zgodności co do tych rozróżnień. L.-A. Duhoux d'Argicourt (1899) podaje:

⁴⁷ L. Foulques-Delanos, *Manuel héraldique ou Clef de l'art du blason*, Limoges, oct. 1816, pieces – s. 30-31, brisure –s. 57-59; L.-A. Duhoux d'Argicourt, *l'Alphabet et figures de tous les termes du blason*, Paris 1899.

⁴⁸ L. Foulques-Delanos, *Manuel héraldique ou Clef de l'art du blason*, Limoges, oct. 1816, s. 35-36; L.-A. Duhoux d'Argicourt, *l'Alphabet et figures de tous les termes du blason*, Paris 1899; N. V. de Saint-Allais, *Dictionnaire encyclopédique de la noblesse de France*, Paris 1816; *Les Armoiries Lecture et Identification*, préface Michel Pastoureau sous la direction de Michel Pastoureau, Michel Popoff, Paris 1994, s. 60 [online] https://hal.science/hal-02494352v1/file/InventaireGeneral_DocEtMethodes03_Armoiries_1994.pdf

Kanton (Canton) – prostokątne pole, umieszczone w prawym lub lewym rogu głowicy tarczy; nie jesteśmy absolutnie pewni co do proporcji, jakie może mieć; w każdym razie musi mieć zawsze mniejszy rozmiar niż wolny kanton. Nazwa kantonu jest również nadawana kwadratowym polom powstałym na tarczy, której środek zajmuje krzyż, i w tym miejscu dobrze jest zwrócić uwagę, że niewłaściwie niektórzy autorzy nadali nazwę kantonu trójkątnym polom powstałym między ramionami krzyża św. Andrzeja (*saltire*).

Przy okazji warto zwrócić uwagę na pojęcie kantonowania (*cantonné*): Gdy pola utworzone przez [ramiona] krzyża są wypełnione przedmiotami i figurami, mówi się *kantonowane przez...* w zależności od tego, co jest lub powinno być reprezentowane w kantonach. O lwach, orłach, czy wszelkich innych zwierzętach lub przedmiotach wypełniających przestrzeń tarczy, i towarzyszących kilku przedmiotom umieszczonym w kątach, mówi się także *kantonowane przez...* (*cantonné de...*)⁴⁹.

Wolny kanton (*Franc-Canton*): „Wolny kanton jest oznaczeniem pustej przestrzeni między ramionami krzyża, jest więc większy niż kanton i mniejszy niż wolna ćwiartka; otrzymuje przydomek wolny (*franc*), ponieważ jest figurą jedyną w swoim rodzaju na tarczy. Jest używany jako bryzura⁵⁰, i umieszcza się ją w prawym rogu tarczy; jeśli jest rozmieszczony inaczej, to musi być określone w blazonowaniu”.⁵¹

Porównanie wolnego kantonu i wolnej ćwiartki

L.-A. Duhoux d'Argicourt, *Alphabet et figures de tous les termes du blason...*, PL. XXIX, Pl. XVIII

⁴⁹ L.-A. Duhoux d'Argicourt, *Alphabet et figures de tous les termes du blason...*, s. 20.

⁵⁰ Bryzura – odmiana, dodanie, pomniejszanie lub zmiana jakiegokolwiek elementu w herbie; służy do rozróżnienia różnych gałęzi rodu (tylko starsza gałąź nosi pełny i pierwotny herb), podkreślenie podległości lub sojuszu.

⁵¹ L.-A. Duhoux d'Argicourt, *Alphabet et figures de tous les termes du blason...*, s. 57.

Wolna ćwiartka (*Franc-Quartier*). «Wolna ćwiartka jest rozmieszczona jak wolny kanton, zajmuje ćwierć tarczy, jego emalia musi być inna niż emalia pola, i może być używany jako bryzura».⁵²

Wylania się z tych definicji pewna konsekwencja: 1) kanton to pola między ramionami krzyża, jego powstanie jest od niego zależne, 2) wolny jest więc taki kanton, który dodajemy w polu tarczy niedzielonej lub ignorując te podziały, a więc kładziemy, 3) a jeśli ma większe rozmiary to nazywamy go wolną ćwiartką.

Niemal wiek wcześniej Nicolas Viton de Saint-Allais nieco inaczej określił interesujące nas pojęcia.

Kanton – czworoboczna część tarczy, umieszczana w rogach górnych, prawym lub lewym. Kanton zajmuje dwie części szerokości i dwie i pół części wysokości, z siedmiu części szerokości tarczy. Kanton różni się od wolnego kantonu tym, że ten drugi jest większy i że zawsze zajmuje prawy górny róg. Gdy są dwa przedmioty, które nie zajmują całej długości głowicy tarczy, kantonem zakrywa tylko część pierwszego i zostawia widocznym jakiś jego koniec; zaś wolny kanton pokrywa go całkowicie. Kantonem nazywa się jedno z czterech kwadratowych lub trójkątnych pustych pól utworzonych na tarczy przez krzyż lub krzyż św. Andrzeja (*saltire*), lub części umieszczone w tym samych miejscach. Pierwszy kanton krzyża jest w głowicy prawym (*dexter*); drugi lewym (*sinister*); Lewy mówi się o kantonie, gdy jest on umieszczony w lewym rogu tarczy; nie mówimy kanton prawy, ponieważ kąt prawy jest zwykłym miejscem kantonu.⁵³

O krzyżu św. Andrzeja, innych krzyżach lub innych elementach umieszczonych tego typu, mówi się że są kantonowane, gdy towarzyszą im przedmioty w utworzonych przez nie kantonach. O lwie, wieży lub innym głównym przedmiocie, który znajduje się w środku tarczy, mówi się, że są kantonowane, gdy towarzyszą im cztery inne przedmioty w rogach. W tym ostatnim przypadku określenie „kantonowane” jest używane tylko tak długo, jak długo środkowy element dominuje nad innymi i jest co najmniej proporcjonalny do nich, [...] Element jest kantonowany, gdy otaczają go przedmioty w czterech kantonach, gdyby był tylko jeden, dwa lub trzy z tych miejscach, mówilibyśmy, że element jest otoczony.⁵⁴

Wolny kanton – element, który zajmuje czworokątną przestrzeń w prawej części głowicy, jego proporcje wynoszą na szerokość trzy części na siedem części tarczy, wysokość na trzy i pół części. Niektórzy autorzy nazywają go również wolną ćwiartką. Wolny kanton większy niż kanton, gdy w głowicy tarczy znajdują się dwa przedmioty [...] kanton zakrywa tylko część tego po prawej, wolny kanton zakrywa go całkowicie. Wolny kanton jest starożytnym znakiem szlachectwa, niekiedy jest to również honorowy dar suwerena.⁵⁵

W historiografii polskiej *franc-quartier* został opisany już przez Norberta Malinowskiego w 1841 r. Utożsamia ten element z kantonem i zalicza do tzw. „czę-

⁵² L.-A. Duhoux d'Argicourt, *Alphabet et figures de tous les termes du blason...*, s. 58.

⁵³ N. V. de Saint-Allais, *Dictionnaire encyclopédique de la noblesse de France*, Paris 1816, s. 114.

⁵⁴ Tamże, s. 115.

⁵⁵ N. V. de Saint-Allais, *Dictionnaire encyclopédique de la noblesse de France*, Paris 1816, s. 394.

ści naprzędnych” określając je jako „znakomitsze części ubioru rycerskiego”. Do nich zalicza też „głowicę (*Chef*) i *Le Quartier*, *Vierung*, *Quadrans Honorarius*, *quarta pars scuti*, kwatera albo ćwiartnica najzwyczajniej zajmuje $\frac{1}{4}$ część tarczy i jest zarazem gatunkiem podziału Puklerza i częścią honorową [...]” Wśród części naprzędnych zmniejszonych (*retrait*) wymienia także: „*Le Franc Canton* ou *Franc Quartier*, ćwiartnica $\frac{1}{3}$ część zwykłej mniejsza.”⁵⁶

Powyższe definicje z francuskich słowników heraldycznych z końca i początku XIX wieku, mimo drobnych różnic dają nad dość dobre wyobrażenie o kantonie, wolnym kantonie i wolnej ćwiartce. Pozwoli to nam lepiej ocenić projekty Koehne’go.

6. Korona murowa

Drugim wyraźnym elementem systemu Koehne’go są korony murowe. Wywodzi się je od złotych wieńców, którymi w republice rzymskiej nagradzano żołnierzy, którzy pierwsi wdarli się na mury zdobywanych miasta a później już tylko wodzów. Wieniec imitował mury miejskie stąd zaczęto go nazywać *corona muralis*. W takiej koronie - *la couronne tourelée* - przedstawiano boginię Tyche⁵⁷. Bogini ta jako patronka miast, była przedstawiana jako kobieta z rogami obfitości i sterem jako symbolem kierowania losami ludzkimi, z wieńcem z wież i murów na głowie⁵⁸.

To rzymskie odznaczenie wojskowe zostało następnie wykorzystane w heraldyce europejskiej, gdzie termin ten oznaczał koronę wzorowaną na murach zamku, której tynktura mogła być złota (*or*), srebrna (*argent*), czerwona (*gules*) lub naturalna (*proper*). W epoce nowożytnej i późnonowożytnej utrzymuje swoje podwójne znaczenie: z jednej strony jest wyrazem zdobycia, a więc i podległości miasta a z drugiej – opieki, pomyślności a dalej: władz kierujących miastem a wręcz republikańskiej formy władzy. Nas oczywiście interesuje nie jako godło czy jego element, ale jako symbol towarzyszący (zwieńczenie tarczy herbu miejskiego): identyfikujący a ostatecznie rangowy. W tej pierwszej roli najpierw uważano ją za odpowiednik hełmu w herbach rycerskich⁵⁹. Heraldycy brytyjscy mimo wszystko doszukali się pewnych regularności w stosowaniu takiej korony w krajach niemieckich w XIX w. Arthur Charles Fox-Davies konstatuje: „Miasta rezydencjonalne (z siedzibą królewską) i stołeczne zazwyczaj noszą *meuerkrone* z pięcioma wieżami, duże miasta z czterema wieżami, mniejsze z trzema”.⁶⁰

⁵⁶ N. E. Malinowski, *Teoria heraldyki powszechnej*, Warszawa 1841, s. 63-64.

⁵⁷ Studium na temat greckiej bogini Tyche: jej religijnego i moralnego znaczenia, jej kultu i jej symbolicznych przedstawień – Fernand Allègre, *Étude sur la déesse grecque Tyche*, Paris 1889, p. 149 - <https://archive.org/details/tudesurlades00alluoft/page/186/mode/2up>

⁵⁸ *Mała encyklopedia kultury antycznej*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1990, s. 770

⁵⁹ *Encyklopedia powszechna*, nakład, druk i własność S. Orgelbranda, Tom 15, Warszawa 1864, s. 515; G. Oswald, *Lexikon der Heraldik*, Leipzig 1984.

⁶⁰ A. Ch. Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry*, London 1909, s. 368-369 <https://www.gutenberg.org/files/41617/41617-h/41617-h.htm>; por. A. Gut, *Korona murowa w herbach miast Królestwa Pruskiego w świetle urzędowych przepisów heraldycznych (do 1918 r.)*, „Rocznik PTHer, nowej serii t. XX (XXXI), s. 93-109.

Z kolei niemieccy heraldycy długo deprecjonowali korony murowe jako nieheraldyczne, zapewne jako import francuski, nie do pogodzenia z duchem imperializmu niemieckiego. Dla Carla Mayer von Mayerfels korony murowe to „bez-sensowne śmieci”, Eduard Freiherr von Sacken nazywa je „nieheraldycznymi”, a nawet Otto Titan von Hefner opisuje korony murowe jako „bez historycznego tła w heraldyce”. Dopiero u Gustava Adelberta Seylera doczekały się pewnego uzasadnienia jako „bardzo przydatny zamiennik hełmu dla herbów miejskich”. Tymczasem spotykamy je w heraldyce od późnego średniowiecza choćby u Conrada Grünenberga.⁶¹

Trzy najważniejsze niemieckie miasta cesarskie, Norymberga, Augsburg i Frankfurt nad Menem, umieściły koronę murową na swoich herbach już na początku XVIII w. Było to świadomym wskrzeszeniem rzymskiej *corona muralis* dla zwieńczenia herbów miejskich. Dopiero w reakcji na system napoleoński zaczęto ją demonizować jako „nieheraldyczny nonsens”.⁶² Jednak w miastach mogła być odbierana jako symbol republikańsko-demokratycznej formy rządów.⁶³

Jednak już w na przełomie wieków nabrano dystansu do „wpływów napoleońskich”. Hugo Gerard Ströhl, opisując patent herbowy, proponuje system rangowy herbów miejskich: „Herb jest w złotej, srebrnej lub brązowej ramce w kształcie kartusza, którą na szczycie można ozdobić koroną murową. Niestety, nie ma szczegółowych przepisów dotyczących rodzaju tych koron. W Austrii dozwolony jest praktycznie dowolny kształt, jaki autor projektu umieści na tarczy, ale miasta wnioskujące o herb mogłyby nieco uporządkować tę kwestię, stosując na przykład następujący schemat korony:

- stolice krajów: pięcioblankowa złota korona murowa.
- miasta liczące ponad 50 000 mieszkańców: pięcioblankowa srebrna korona murowa.
- miasta liczące mniej niż 50 000 mieszkańców: pięcioblankowa korona murowa w naturalnym kolorze.
- targi [gminy z prawami do targu]: trójblankowa korona murowa w naturalnym kolorze.”⁶⁴ Zaraz potem pokazuje Rosję jako przykład ścisłego uregulowania przez prawo wszystkich elementów identyfikujących miasto.

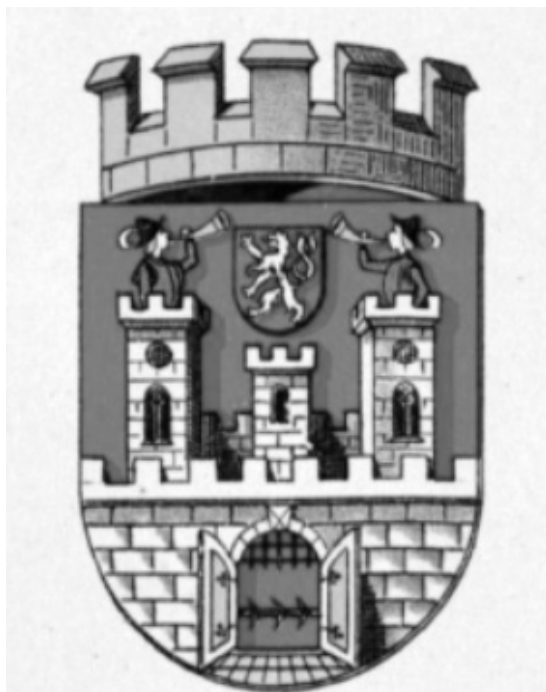
⁶¹ B. Peter, *Übergangslösungen: Wulste, Kronen und Kissen*, <http://www.welt-der-wappen.de/Heraldik//seite48.htm>

⁶² P. Diem, *Die Symbole Österreichs. Zeit und geschichte in zeichen*, Wien 1995, s. 66.

⁶³ F. Gall, *Österreichische Wappenkunde: Handbuch der Wappenwissenschaft*, Wien · Köln · Weimar 1996, s. 118, 246.

⁶⁴ H. G. Ströhl, *Stadte-Wappen von Österreich-Ungarn*, nowe, rozszerzone wydanie, Wien 1904, s. VII-VIII

Herb miasta Čáslav

H. G. Ströhl, *Heraldischer Atlas*, taf. LII

Korony murowe znajdowano na średniowiecznych pieczęciach miast. Ströhl pisze o herbie Caslava: „Na tarczy spoczywa korona murowa, którą można już zaobserwować na pieczęci miasta z 1532 r. Sam herb pochodzi od króla Władysława II z 22 maja 1472 r.” Dalej wyjaśnia: „Korona murowa służy głównie do zdobienia herbu miasta. Są one zwieńczone trzema, czterema i pięcioma basztami blankowanymi. Tynktura również nie jest ustalona; złota, srebrna, czerwona a nawet stosowana jest naturalna barwa muru. Miasta rezydencjonalne i stołeczne zwykle miały koronę murową z czterema basztami, mniejsze miasta – koronę murową z trzema wieżami. Do tej pory nie ma konkretnego rozporządzenia.”⁶⁵

Koehne musiał znać zarówno starożytne pochodzenie i znaczenie korony murowej, późnośredniowieczne zastosowanie (z badanych monet, pieczęci i medali) jak i jej najnowsze zastosowanie a szczególnie systemowe, jak w napoleońskiej Francji, choćby z wydanych po niemiecku w 1812 r. zasad heraldyki napoleońskiej. Wyłożono tam także zasady trzystopniowego systemu herbów miast.⁶⁶

⁶⁵ H. G. Ströhl, *Heraldischer Atlas. Eine Sammlung von heraldischen Munster-blättern für Künstler, Gewerbetreibende, sowie für Freude der Wappenkunde*, Stuttgart 1899, taf. XVI: Rangkronen.

⁶⁶ *Neue Wappenkunde des Französischen Kaiserreichs, mit drei kupfertalen*, Wien 1812 Rudolstadt 1812.

Natomiast Koehne mógł uważać, że korona murowa jest nieznana w Rosji. Ogólnie, mimo ukazu Pawła I, prace nad herbami miast szły bardzo powoli i chaotycznie. Także po 1825 r. herbami terytorialnymi zajmowano się rzadko. W 1826 r. zatwierdzono herb obwodu besarabskiego i jego cynutów (powiatów). Herby te nie miały żadnych elementów zewnętrznych. Herb guberni był dwupolowy a w górnej części tarczy wyobrażono dwugłowego orła. Jednak herbu obwodu nie umieszczono na tarczach herbów *cynutów*.⁶⁷ Następne herby terytorialne zatwierdzono dopiero w 1843 r. - herby guberni gruzino-imeteryńskiej i powiatów w niej położonych. Tarcza herbu guberni (herb pięciopolowy ze św. Jerzym w polu sercowym) była zwieńczona dwugłowym orłem carskim, natomiast herby powiatów nie miały żadnych elementów zewnętrznych za to w górnej części pola miały górną połowę herbu gubernialnego, a więc obejmującą tylko dwa pierwsze pola i połowę tarczy sercowej⁶⁸. Podobnie wyglądał herb obwodu kaspijskiego i herby powiatów na niego się składające⁶⁹. Zaś herb guberni kowieńskiej z tegoż roku żadnych elementów zewnętrznych nie miał⁷⁰. W 1846 r. zatwierdzono herby miast guberni kurlandzkiej podobnie bez żadnych elementów zewnętrznych jak i bez herbów guberni na tarczy⁷¹. Tak samo herby miast zatwierdzone w 1847 r. (Bobriniec, Ananijew, Aleksandria i Tyraspol – wszystkie w guberni chersońskiej) także jeszcze koron nie miały, ale tarcza była dzielona w pas i w górnej części widniał herb guberni⁷². Widać więc, że do końca l. 40-ch XIX w. komponowano herby terytorialne jak w wieku poprzednim co widzieliśmy u Tałyzina

Następne herby zatwierdzono dopiero w 1851 r. i najwyraźniej wzięto pod uwagę zalecenia cara. Można je uznać za pierwsze przesłanki unifikacji: „przyjąć na przyszłość za regułę na herbach guberni, obwodów i miast gubernialnych, które będą przedstawiane na najwyższe zatwierdzenie, wyrażać zawsze koronę cesarską; na herbach zaś miast powiatowych umieszczać obecnie używaną przez podobne miasta koronę miejską. Według uznania ministra spraw wewnętrznych koronę cesarską używać tylko tym miastom powiatowym, które wyróżniają się od innych wielkością zaludnienia i w ogóle swoją znaczącością w administracyjnym, handlowym i historycznym stosunku”⁷³.

⁶⁷ ПСЗРИ II, т. I, № 323, 2 IV 1826 r.

⁶⁸ ПСЗРИ II, т. XVIII, № 17061, 21 V 1843 r.

⁶⁹ ПСЗРИ II, т. XVIII, № 17061, 21 V 1843 r.

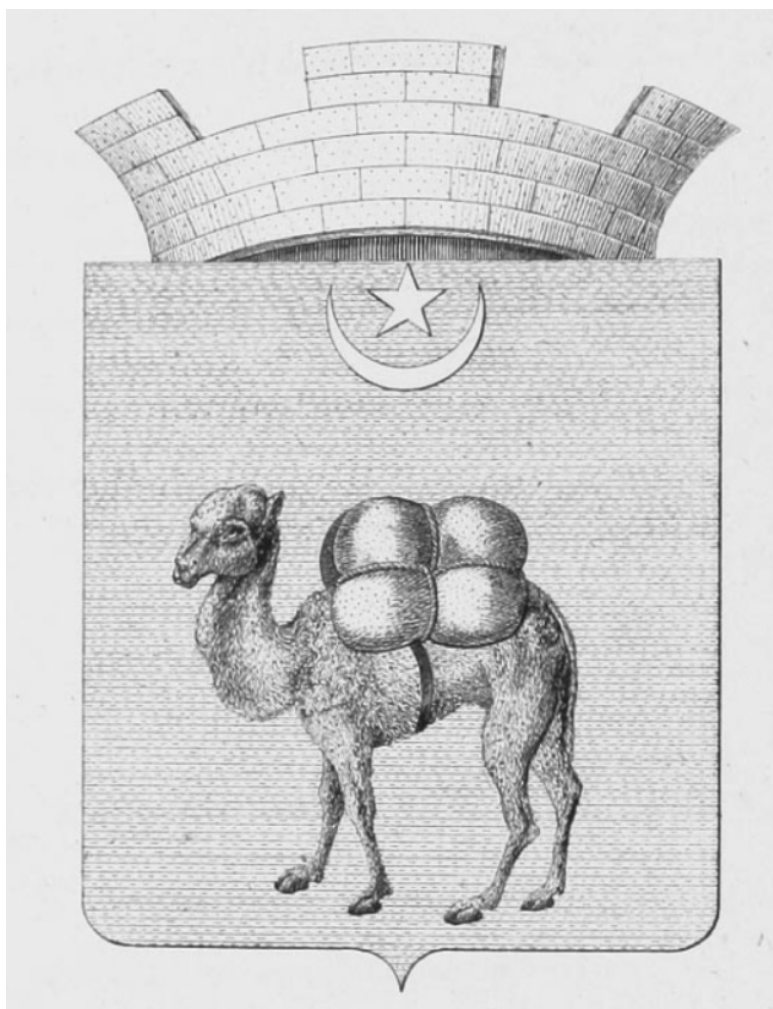
⁷⁰ ПСЗРИ II, т. XVIII, № 17062, 11 VI 1843 r.

⁷¹ ПСЗРИ II, т. XXI, № 19816a, 11 III 1846 r.

⁷² ПСЗРИ II, т. XXIII, № 22012, 7 XI 1847 r.

⁷³ „принять на будущее время за правило на гербах губерний, областей и губернских городов, кои впредь будут представляемы на высочайшее утверждение, изображать всегда императорскую корону; на гербах же городов уездных ставить ныне употребляемую подобными городами городскую корону. По усмотрению министра внутренних дел императорскую корону употреблять только тем уездным городам, кои отличаются от прочих обширностью населения и вообще своею значительностью в административном, торговом и историческом отношениях” - Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XV-XIX вв.*, Москва 1981, s. 133.

Herb miasta Semipałatyńska

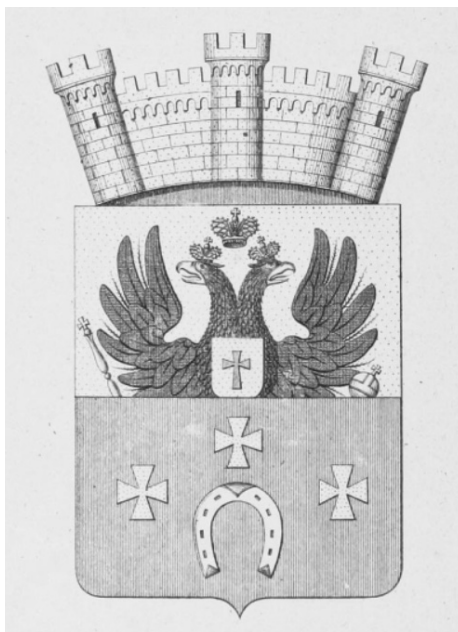
Pierwsze pojawiły się cztery herby terytorialne z czego trzy wieńczyła korona carska: zatw. 22 VI - herb obwodu kamczackiego, zatw. 8 VII - herb gubernialnego miasta Samary, zatw. 23 XI - herb gubernialnego miasta Krasnojarska; a jeden (zawierający 23 XI, herb miasta Semipałatyńska) korona murowa (*ицит увенчан золотою городской короной*).⁷⁴ Jest to bodajże pierwsza korona murowa wieńcząca herb miasta rosyjskiego warto się więc jej przyjrzeć, ponieważ także w potem podobnej już nie zobaczymy. Należy wątpić czy był to projekt Koehne'go a raczej próba wprowadzenia w życie wskazówki cara.

⁷⁴ ПСЗРИ II, т. XXVI, ч. 2, № 25329, 25426, 25767, 25767.

Herb miasta Bałty

Herb miasta Kowla

ПСЗРИ II, т. XXVII, ч. 2, III. Чертежи и рисунки, л 13, 15.

W tym kontekście twierdzenie T. C. Bergroth, że to „Köhne wprowadził niemiecką koronę murową (*mauerkrone*) do rosyjskiej heraldyki” jest wątpliwe. Chyba, że autorowi chodziło o pewien szczególny kształt tej korony, który określił jako niemiecką: „Ten typ korony był używany głównie w heraldyce niemieckiej jako ozdoba herbu miast: z trzema, czterema i pięcioma wieżami. W wersji rosyjskiej ta forma została uproszczona”.⁷⁵ To prawda, że „korona miejska” została zatwierdzona w herbach miast Kowla, Bałt i Lepela w 1852 r.⁷⁶ Jednak jak pokazaliśmy wyżej nie było to pierwsze zastosowanie korony murowej w herbie miasta rosyjskiego. Nie wiemy też na jakiej podstawie Bergroth przypisuje projekty tych herbów Koehne’mu.

Wiemy, że zarówno opisana wyżej praca Bernhadri jak i prace Bułyczewa i radcy Heroldii Lenca były rozpatrywane na początku l. 50-ch, ale ostatecznie je odrzucono na początku panowania nowego cara, w 1857 r. wraz z przyjęciem systemu Koehne’go⁷⁷. Jurasow podaje za M. Ju. Miedwiediewem, że pierwszym herbem opra-

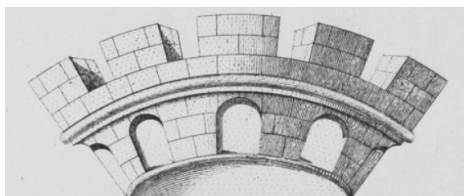
⁷⁵ T. C. Bergroth, *Russian Imperial State Heraldry as An Instrument to Russianize Finland in the 19th Century*, [in:] *Staaten, Wappen, Dynastien. XVIII Internationaler Kongress für Genealogie und Heraldik in Innsbruck vom 5. bis 9. September 1988*, ed. Franz-Heinz von Hye, „Veröffentlichungen des Innsbrucker Stad-tarchivs”, Neue Folge, Bd 18, s. 238-239.

⁷⁶ ПСЗРИ II, т. XXVII, ч. 1, nr 26571, 9 IX 1852 r., car zatwierdził projekty 20 lipca.

⁷⁷ В. К. Лукомский, Н. А. Типольт, *Русская геральдика. Руководство к составлению и описанию гербов*, Петроград 1915, изд. А. П. Левандовский, Москва 1996, с. 21; К. Репинский, *К истории русской Геральдики*, „Русская Старина”, 1897 г., кн. 1, стр. 111-112.

cowanym według wskazówek cara z koroną miejską był herb Lepela w guberni witebskiej z 20 VII 1852 r. i że stał się wzorem dla następnych a na pamiątkę tego heroldmistrzowi Bułyczewowi dodano do herbu „cegłany czerwony zamek”. Wskazywałoby to na autorstwo Bułyczewa a nie Koehne’go⁷⁸, tym bardziej, że Bułyczew miał własną wizję heraldyki i opublikował w 1855 r. pracę na ten temat: «Essai sur l art du blason par J. Boulitchoff, ancien premier procureur du Departament Heraldigue du Senad Dirigeant, avec 6 planches graves»⁷⁹ Koehne zresztą był chyba zajęty ważniejszym zadaniem. W 1855 r., na wniosek heroldmistrza, powołano komitet specjalny „dla ułożenia wielkiego, średniego i małego herbu państwowego Imperium Rosyjskiego”, w którego skład wszedł Koehne. Jurasow, znowuż za Miedwiediewem, podaje, że dopiero 8 XII 1855 r. zatwierdzono pierwszy herb miasta rosyjskiego zwieńczony pięcioblankową koroną murową, herb Kańska w guberni jenijskiej.⁸⁰ Nie jest to prawda już w 1852 r. zatwierdzono aż 6 herbów miast z guberni kijowskiej: Zwienigorodek, Taraszcza, Wasylków, Czigrin, Kaniów, Czerkasy⁸¹ a w 1853 r. cztery z guberni astrachańskiej: Czarnego Jaru, Carjewa, Jenotajewska, Krasnego Jaru⁸² a wszystkie były skomponowane identycznie: w górnej części tarczy widniał herb guberni a tarcze wieńczyła korona murowa z pięcioma blankami. Wykusze w dolnym wieńcu były puste lub bez boniowania.

Korona z herbów zatw. w 1852 r.

Korona z herbu Minusińska z 1854 r.

⁷⁸ А. Н. Юрасов, *Герольдмейстеры России. Венец истории XIX века*, с. 59.

⁷⁹ В.К. Лукомский, Н.А. Типольт, *Русская геральдика. Руководство к составлению и описанию гербов*, Петроград 1915, с. 30.

⁸⁰ А. Н. Юрасов, *op. cit.*, с. 61.

⁸¹ ПСЗРИ II, т. XXVIII, № 27001, 26 XII 1852 г.

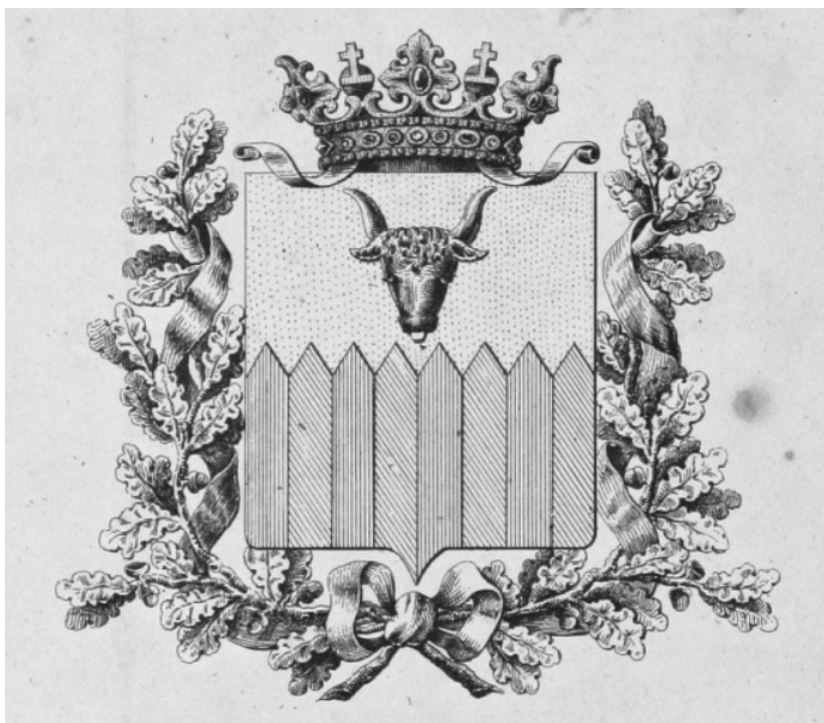
⁸² ПСЗРИ II, т. XXVIII, № 27546, 31 VII 1853 г.

Następnie, w 1854 r. zatwierdzono tak samo skomponowane herby (tarcza zwieńczona pięcioblankową koroną murową z wykuszami w dolnym wieńcu) Carycyna i Putywła⁸³ oraz Minusińska, w górnej części tarczy którego umieszczono herb guberni⁸⁴. Jedyną nowością było boniowanie widoczne w wykuszach korony murowej

Rzeczywiście w 1855 r. zatwierdzono herb Kańska wraz herbami miast Demjańska i Homla, ale były one zbudowane jak te wymienione wyżej.⁸⁵

Za to pierwszym herbem skomponowanym według zasad Koehne'go⁸⁶ był herb obwodu zabajkalskiego zatwierdzony 12 IV 1859 r.⁸⁷ Świadczą o tym pierwszy raz w Rosji zastosowane gałązki dębu otaczające herb: „[...] Tarcza zwieńczona dawną koroną carską i otoczona liśćmi dębowymi złotymi połączonymi aleksandrowską wstęgą”. Następny był herb Kachty z 1861 r., identycznie skomponowany⁸⁸.

Herb obwodu zabajkalskiego zatwierdzony w 1859 r.

⁸³ ПСЗРИ II, т. XXIX, № 28832, 29 X 1854 r. – herb miasta Carycyna, № 28609, 27 VIII 1854 r. – herb miasta Putywła.

⁸⁴ ПСЗРИ II, т. XXIX, cz. 2, № 28897, 19 XI 1854 r.

⁸⁵ ПСЗРИ II, т. XXXI, № 29278, 4 V 1855 r.; № 30105, 8 XII 1855 r.; № 30146, 23 XII 1855 r.

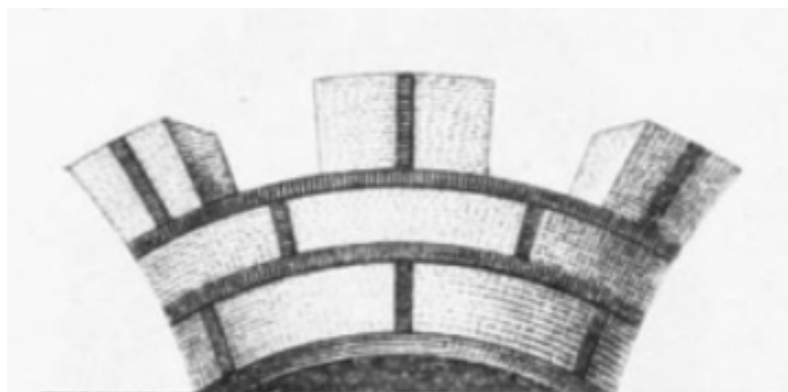
⁸⁶ Санктпетербургския сенатския ведомости, № 73, 10 сентября 1857 года, вторник, с. 719–721; ПСЗРИ II, т. XXXII (1857), № 32037; tłumaczenie polskie patrz: A. Górak, op. cit.

⁸⁷ ПСЗРИ II, т. XXXIV, № 34358, 12 IV 1859 r.

⁸⁸ ПСЗРИ II, т. XXXVI, № 37778, 21 XII 1861 r.

Znowu mija kilka lat i w 1867 r. zatwierdzono herb guberni orenburskiej nakryty koroną carską (nowego stylu) – pierwszy herb guberni skomponowany zgodnie z zasadami Koehne'go⁸⁹ a w 1869 r. jak wiadomo zatwierdzono herby guberni Królestwa Polskiego⁹⁰. Dopiero 29 X 1870 r. opublikowano herb guberni i miasta gubernialnego Kutaisi, przy czym ten drugi zwieńczony koroną murową zgodną z systemem Koehne'go⁹¹ I to ten herb należy uznać za pierwszy z koroną murową zgodną z systemem Koehne'go.

Korona wieńcząca herb miasta Kutaisi

To właśnie brak nowych herbów guberni wstrzymywał opracowaniem herbów miast, na których (w wolnej ćwiartce) miały widnieć. Dopiero w 1878 r. opublikowano zatwierdzone herby 46. guberni i obwodów⁹² a w tomie następnym jeszcze herby obwodu terskiego i kubańskiego⁹³.

U Winklera⁹⁴, który podsumował herbotwórstwo rosyjskie XIX w., korona murowa jest rozróżniana na basztową (z basztami) i miejską (murową z blankami), których ma być cztery, z czego trzy widoczne. O ich historii pisze: „te basztowe korony, stały się obowiązkowym dodatkiem herbów miast, dopiero na mocy najwyższego pozwolenia z 1857 r., do tego zaś czasu herbowe tarcze wcale nie były wieńczone koronami (do 1850 r.) a potem w herbach powiatowych miast zaczęto umieszczać basztowe korony innego rodzaju.” Należy się z tym zgodzić i podkreślić, że Winkler rzetelnie publikuje wizerunki herbów w wersji zatwierdzonej podając daty zatwierdzenia można więc prześledzić pojawianie się zarówno koron jak i wolnej ćwiartki.

⁸⁹ ПСЗРИ II, т. XLII, № 45033, 12 X 1867 r.

⁹⁰ ПСЗРИ II, т. XLIV, № 46791, 25 II 1869 r.,

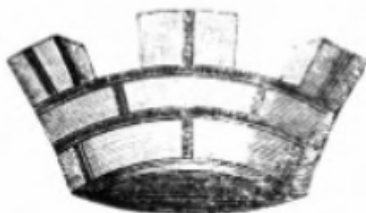
⁹¹ ПСЗРИ II, т. XLV, № 48860, 29 X 1870 r.

⁹² ПСЗРИ II, т. LIII, № 58684, 5 VII 1878 r.

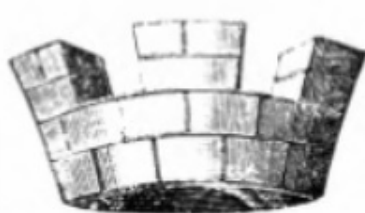
⁹³ ПСЗРИ II, т. LIV, № 52018, 15 III 1873 r.; 53105a, 31 I 1874 r.,

⁹⁴ П. П. фон-Винклер, *Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи, внесенные в полное собрание законов с 1649 по 1900 год*, Санкт-Петербург 1899, с. 43; М. Ю. Медведев, М. К. Шелковенко, *Российская историческая городская корона*, [online] <http://sovnet.geraldika.ru/article/2118>.

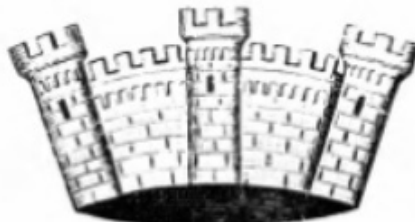
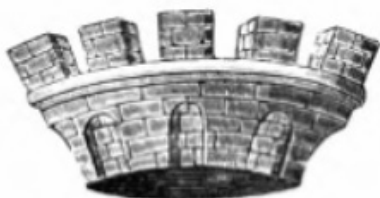
Złota basztowa dla gubernialnych

Srebrna basztowa dla powiatowych

Korony miejskie starego typu

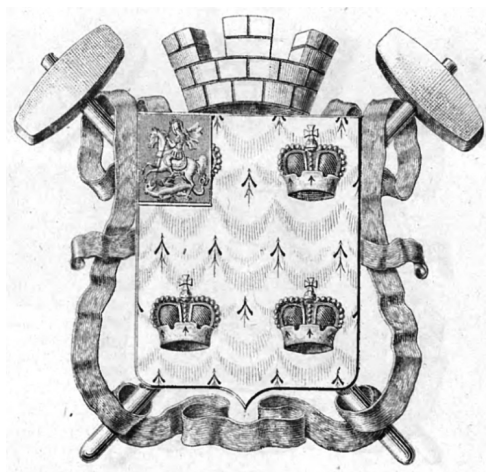
Źródło: П. П. фон-Винклер, *op. cit.*, s. 43.

Herby miejskie opracowane wg projektu Koehne zaczęto w większej liczbie zatwierdzać w 1883 r.⁹⁵, ale opublikowano akt prawny dopiero 16 III 1886 r. Przypomnijmy, że w czerwcu 1883 r. Koehne został usunięty z komisji przygotowującej koronację Aleksandra III, która odbyła się 15 (27) maja. Zaś w kwietniu 1885 r., po otrzymaniu urlopu, Koehne wyjechał za granicę „na leczenie”, gdzie 17 lutego zmarł. W Rosji nie ma takich zbiegów okoliczności. Trzy lata wstrzymywano opublikowanie aktu prawnego zatwierdzającego herby przez niego zaprojektowane. Zrobiono to zaraz po jego śmierci. Jednak i potem próżno szukać większej ilości herbów opracowanych zgodnie z jego zasadami. Zdarzają się sporadycznie.

W pierwszej grupie znalazły się herby: Moskwy, Baku, Nikołajewa, Władywostoku, Bogorodska, Bronnic, Wierjei, Wołokołamska, Dmitrowa, Zwienigorodu, Klina, Kołomny, Możajska, Podolska, Rusy, Sierpuchowa, Woskriesieńska Siergijewskiego posadu. Dla naszych celów wybrałem dwa herby: Dmitrowa i Władywostoku. Na pierwszym widać, że kanton w naturalnym położeniu (prawa strona głowicy), na drugim – lewa, ponieważ w naturalnym położeniu zasłaniałby ważny element godła.

⁹⁵ ПСЗРИ III, т. VI (1886), № 1439a, 16 III 1883 r.

Herb Dmitrowa

Herb Władywostoku

Podsumowanie

Sobolewa przyznaje, że nie wie jakie podręczniki heraldyki stały się podstawą dla systemu heraldycznego Koehne'go. On sam zaś przedstawił notatkę, w której twierdził, że dzieło Bernhardi nie nadaje się do roli przewodnika heraldycznego i trzeba opracować nowy. Toteż Koehne przedstawił własny projekt. Jednak była to raczej zwięzła instrukcja budowy herbów, bez uzasadnienia.⁹⁶

Koehne, poza opanowanymi w Prusach zasadami heraldyki francuskiej i niemieckiej, inspirował się systemem heraldycznym Napoleona I natomiast odrzucił zastane rosyjskie zwyczaje heraldyczne. Zauważoną manierę poziomego podziału tarczy z herbem guberni w górnej części uznał za błędną. Powołując się na zasady heraldyki (sic!), polecił herb guberni umieszczać w tzw. *wolnej części*, w prawym rogu głowy, a jeśli był on zajęty przez ważną część godła, to w lewym. Taki system wymuszał zmianę herbu przy zmianie granic guberni.

Wprowadzone przez Koehne'go zasady rzeczywiście odpowiadają ówczesnym nurtom w heraldyce zachodniej, ale raczej nie „pruskiej”, co mu zarzucano. Szczególnie jego reforma herbów miast i guberni wprowadzała unifikację i elementy rangowe na wzór napoleoński. Wskazuje na to system koron murowych, wieńców i wstęg a także wykorzystanie *franc-canton* dla oznaczenia przynależności do jednostki administracyjnej. Bez wątpienia jednak Koehne zeuropeizował heraldykę rosyjską, przede wszystkim państwową i gubernialną - w l. 1861-1874 i w 1878 zatwierdzono herby guberni a wszystkie opublikowano w 1880 r.⁹⁷

Przystępując do „przerabiania” herbów przede wszystkim chciał doprowadzić do ich unifikacji, w jeden system: 1) identyfikacji pozycji miasta w hierarchii admini-

⁹⁶ Санктпетербургская сенатская ведомости, № 73, 10 сентября 1857 года, вторник, с. 719-721; пор.: ПСЗРИ II, т. XXXII (1857), № 32037.

⁹⁷ Гербы губерний и областей Российской империи, Санкт-Петербург 1880.

stracyjnej, 2) ozdabiania tarcz, 3) jednolity system elementów ideologicznych. Systemowym elementem wewnętrznym miały być wyobrażenia w wolnym kantonie a zewnętrznym - korony, dla których opracował system rangowy. Wszystkie zewnętrzne ozdoby herbu miały mieć charakter identyfikacyjny - jak najwięcej mówić o mieście: wstęgi, liście, kłosy, młotki itd. Herby miały być czytelne, zrozumiałe i nieść pożyteczną informację.

Korony murowe były obecne z heraldyce od późnego średniowiecza, w tym także w heraldyce miejskiej. Jednak wykorzystanie rangowych koron murowych, jako elementu systemu heraldycznego, to zasługa heraldyki napoleońskiej. Korony murowe lub basztowe stały się elementem identyfikującym herb jako miejski oraz oddającym rangę miasta. Także wiele miast w krajach niemieckich objął ten system i nie chciały one z niego zrezygnować po upadku Napoleona a w Austro-Węgrzech były obecne zawsze⁹⁸. Czy można to odczytywać jako wyraz tęsknoty za czasami wolności i sprzeciwu wobec postępującego spruszczenia? - ta kwestia wymaga dalszych badań. Tutaj, ze względu na Koehne'go, interesuje nas okres co najwyżej do lat. 70-ch. Jednak, jak przekonuje Agnieszka Gut, nawet miasta pod panowaniem pruskim, nie podporządkowały się rozporządzeniu króla Prus z 1817 r. niechętnemu wszystkiemu co rewolucyjne (napoleońskie). Co więcej także miasta nowe, zwracając się o zatwierdzenie herbu, umieszczały taką koronę na tarczy.⁹⁹

Ostatecznie też rosyjską „wolną część” należy zidentyfikować jako wolny kanton. Po pierwsze zajmuje niewielką część pola tarczy, czyli jest prawą częścią głowicy i nie zasłania całych przedmiotów w godle, do tego stopnia, że gdyby miała przesłonić coś istotnego, niepowtarzalnego, to umieszczano ją w lewym rogu. Identyfikacja ta, podobnie jak w przypadku formy koron murowych (basztowych), nie jest tu kluczowa. Nawet heraldycy francuscy nie są zgodni przy rozróżnianiu wolnego kantonu od wolnej ćwiartki. Ponadto, jeśli przyjrzymy się herbom napoleońskim, to zauważymy, że choć używają w blazonie określenia *franc-quartier*, to proporcje odpowiadają *franc-canton*.

Czy Koehne inspirował się francuską czy niemiecką heraldyką miejską? Gdy spojrzymy na herb Paryża zatwierdzony dekretem prefektury z 24 XI 1853 r.¹⁰⁰ chyba nie ma wątpliwości, że nie musiał sięgać do epok wcześniejszych, żeby znaleźć to co było mu potrzebne do opracowania systemu rosyjskich herbów miejskich. Są to inne korony, ale pełnią tą samą rolę.

⁹⁸ Na początku XX w. Ströhl znajduje koronę murową wieńczącą herby 16. miast na terenie Monarchii Austro-węgierskiej, często pokazując na jej dawne pochodzenie - H. G. Ströhl, *Städte-Wappen von Österreich-Ungarn*, nowe, rozszerzone wydanie, Wien 1904, passim.

⁹⁹ A. Gut, op. cit., s. 100-101.

¹⁰⁰ H. Gourdon de Genouillac, *L'Art Heraldique*, Paris 1889, s. 197: na czerwonej tarczy, statek o srebrnym ekwipunku, żeglujący po takich falach, głowica lazuruwa usiana *fleur-de-lis* złotymi; tarcza ozdobiona koroną murową o czterech złotych basztach.

Herb Paryża z 1853 r.

L'Art Heraldique par H. Gourdon de Genouillac, Paris 1889, s. 197.

Ostatecznie wypada się zgodzić ze zdawkową opinią S. K. Kuczyńskiego, że herby Koehne'go są przykładem biurokratycznego formalizmu¹⁰¹, ale należy dodać, że były to jednocześnie ówczesne trendy europejskie a nie *explicit*e rosyjskie.

Henri Gourdon de Genouillac w wydanej w 1899 r. „Sztuce heraldyki” ubolewa nad ideologicznym zacięciem heraldyków praktyków tworzących nowe/stare herby miast. Poniżej przytoczę cały fragment, ponieważ wydał mi się bardzo aktualny:

Artyści, którzy muszą rysować lub malować herb miasta, powinni zapoznać się ze specjalistycznymi pracami podającymi nomenklaturę miast i czerpać inspirację z dat zmian głowic, na przemian przyjmowanych, zmienianych i porzucających, takich jak herb La Rochelle: [...]

Jest tam głowica, która zmienia się w zależności od tego, czy znajduje się pod [władzą] monarchii, czy cesarstwa; [...]. Choć potępiam fakt, że miasta dokona-

¹⁰¹ S.K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” t. 66 (1978), s. 208.

ły tych modyfikacji i zmian w swoich herbach, ryzykując przy tym wywołanie nieporozumień, uważam wręcz przeciwnie, że dostarczyły one dokumentów o wielkiej wartości historycznej, bardzo cennych przy ustalaniu wieku, tytułu lub zabytku.

Szczerze żałuję, że nie zmieniano po prostu pieczęci ratusza czy herbu wydrukowanego na papierze firmowym urzędu miasta, od razu w dniu wprowadzenia zmian, lecz uznali za konieczne popełnienie tego niewybaczalnego błędu, polegającego na wydrapaniu lilii na frontonie budynku wzniesionego za panowania Ludwika XVI lub Ludwika XVIII i zastąpieniu ich cesarskimi pszczołami, a później galijskim kogutem, czyli symbolami Republiki. To zupełnie tak, jakbyśmy w ustawie z 1788 roku skreślali podpis króla, aby zastąpić go podpisem cesarza.

To najbardziej absurdalny anachronizm, jaki można sobie wyobrazić i niestety, wszystkie rządy są temu winne.¹⁰²

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Printed sources:

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii

- sobranie I, t. XXVI (1800), № 19504, 5 VIII 1800 g.,

- sobranie I, Kniga chertezhej i risunkov. Risunki gerbam gorodov Rossijskoj imperii prinadlezhashhie k 1-u sobraniju zakonov, Sankt-Peterburg 1843;

- sobranie vtoroe:

t. I, № 323, 2 IV 1826 g.,

t. XVIII, № 17061, 21 V 1843 g.,

t. XVIII, № 17062, 11 VI 1843 g.,

t. HHI, № 19816a, 11 III 1846 g.,

t. XXIII, № 22012, 7 XI 1847 g.,

t. XXIII, № 22269, 12 V 1848 g.,

t. XXVI, ch. 2, № 25329, 25426, 25767, 25767,

t. XXVII, ch. 1, nr 26571, 9 IX 1852 g.,

t. XXVIII, № 27001, 26 XII 1852 g.,

t. XXVIII, № 27546, 31 VII 1853 g.,

t. XXIX, ch. 2, № 28897, 19 HI 1854 g.

t. HHHI, № 28832, 29 X 1854 g.; № 28609, 27 VIII 1854 g.,

t. XXXI, № 29278, 4 V 1855 g.; № 30105, 8 XII 1855 g.; № 30146, 23 XII 1855 g.,

t. XXXII (1857), № 32037,

t. XXXII (1858), № 31720,

t. XXXII, № 31975,

t. XXXIV, № 34358, 12 IV 1859 g.,

t. XXXVI, № 37778, 21 XII 1861 g.,

t. XLII, № 45033, 12 X 1867 g.,

t. XLIV, № 46791, 25 II 1869 g.,

t. XLV, № 48860, 29 X 1870 g.,

¹⁰² H. Gourdon de Genouillac, *L'Art Heraldique*, Paris 1889, s. 189-193.

t. LIII, № 58684, 5 VII 1878 g.,
t. LIV, № 52018, 15 III 1873 g.; 53105a, 31 I 1874 g.
- sobranie tret'e: t. VI (1886), № 1439a, 16 III 1883 g.

Sankpeterburgskija senatskija vedomosti, № 73, 10 sentjabrja 1857 g., vtornik, s. 719–721.
Sankpeterburgskija senatskija vedomosti, № 61, 1857, s. 617–618.

Armorial national de France recueil complet des armes des villes et provinces du territoire français réuni pour la première fois, dessiné et gravé par H. Traversier., dec notice descriptives et historiques par L. Vaisse, Paris 1842.

Duhoux d'Argicourt L.-A., *l'Alphabet et figures de tous les termes du blason*, Paris 1899.

Encyklopedia powszechna, nakład, druk i własność S. Orgelbranda, Tom 15, Warszawa 1864.

Foulques-Delanos L., *Manuel héraldique ou Clef de l'art du blason*, Limoges, oct. 1816.

Fox-Davies A. Ch., *A Complete Guide to Heraldry*, London 1909.

Gatterer J. Ch., *Abriß der Heraldik*, J. Ch. Dieterich, Göttingen und Gotha 1773.

Gatterer J. Ch., *Handbuch der neuesten Genealogie und Heraldik: worinnen aller jezigen europäischen Potentaten Stammtafeln u. Wappen enthalten sind*, Nürnberg: Raspe, 1763.

Gourdon de Genouillac H., *L'Art Héraldique*, Paris 1889.

Hefner O. T. von, *Handbuch der theoretischen und praktischen Heraldik*, teil I: *Theoretische Heraldik*, München 1861.

Koehne B., *Notice sur les sceaux et les armoiries de la Russie*, partie 1, Schneider, Berlin 1861.

Koehne B., *Das Münzwesen der Stadt Berlin*, Berlin 1837.

[Koehne] Charles Lawton, *Armorial des maisons souveraines*, premier cahier. 1857. Berlin, en commission chez E. S. Mittler et fils.

Mała encyklopedia kultury antycznej, red. Z. Piszczek, Warszawa 1990.

Malinowski N. E., *Teoria heraldyki powszechnej*, Warszawa 1841.

Neue Wappenkunde des Franzosischen Kaiserreichs, mit drei kupfertalen, Wien 1812 Rudolstadt 1812.

Oswald G., *Lexikon der Heraldik*, Leipzig 1984.

Saint-Allais N. V. de, *Dictionnaire encyclopédique de la noblesse de France*, Paris 1816.

Spener Ph. J., *Operis heraldici pars generalis & specialis*. Frankfurt <Main>: Zunner, J. A. Jung: Gießen: J. Müller, 1717.

Ströhl H. G., *Heraldischer Atlas. Eine Sammlung von heraldischen Munster-blättern für Künstler, Gewerbetreibende, sowie für Freude dr Wappenkunde*, Stuttgart 1899.

Ströhl H. G., *Russisch-Asiatische Wappenrolle. Die Wappen der Gouvernements, Gebiete und vieler Orte in Kaukasien, Turkestan, der Kirgisensteppe und Sibirien*, „Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft «Adler»“, neue folge, b. XI, Wien 1901, s. 80-102.

Ströhl H. G., *Russisch-Europäische Wappenrolle. Die Wappen der Gouvernements in Russland, Polen und Finnland, das Wappen des Gebietes der Donischen Kasaken und die Wappen der Hauptstädte dieser Territorien*, „Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft «Adler»“, neue folge, b. XII, Wien 1902, s. 163-186.

Ströhl H. G., *Stadte-Wappen von Österreich-Ungarn*, nowe, rozszerzone wydanie, Wien 1904.

Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde, vierter jahrgang, Berlin, Posen und Bromberg 1844,
[online] <https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/>

Vinkler P. P. fon, *Gerby gorodov, gubernij, oblastej i posadov Rossijskoj Imperii, vnesennye v polnoe sobranie zakonov s 1649 po 1900 god*, Sankt-Peterburg 1899.

Vinkler P. P. fon, *Russkaja geraldika. Istorija i opisanie Russkih gerbov, s izobrazheniem vseh dvorjanskich gerbov, vnesennyh" v Obshnij Gerbovnik Vserossijskoj Imperii*, Sankt-Peterburg 1892 – 1894.

Gatterer G.H., *Nachertanie gerbovedenija*, per. s nem. G.T. Mal'gin, Sankt-Peterburg, Imperatorskaja tipografija, 1805.

Gerby gubernij i oblastej Rossijskoj imperii, Sankt-Peterburg 1880.

Zykov S. P., *Nabroski iz moej zhizni*, „Russkaja starina”, god XLI (1910), t. 143, iljul' - avgust' — sentjabr', Sankt-Peterburg 1910, s. 24-26, 30 [online] <https://runivers.ru/upload/iblock/52c/Russkaya%20starina%20143.pdf>

Kene B., *Issledovanija ob istorii i drevnostjah goroda Hersonisa Tavricheskogo*, Sankt-Peterburg 1848.

Lakier A. B., *Russkaja geraldika*, Moskva 1990.

Lakier A. B., *Russkaja geraldika*, Kn. 1-2, Sankt-Peterburg: tip. 2 Otd. Sobstv. e. i. v. kancelarii, 1855.

Lukomskij V.K., Tipol't N.A., *Russkaja geraldika. Rukovodstvo k sostavleniju i opisaniu gerbov*, Petrograd 1915.

Repinskij K., *K istorii russkoj Gerdiki*, „Russkaja Starina”, 1897 g., kn. 1, str. 111-112.

Talyzin Luk'jan Ivanovich, *Rukovodstvo k geraldike, to est' nauka o gerbah*. Nach. 1790-h gg., RBN v Sankt-Peterburge, Jerm. 112 [online] <https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=5B28F411-EF9C-4464-9F4F-1899CE11D14F>

Cherkas A., *Santi, graf Franc Matveevich*, [in:] *Russkij biograficheskij slovar'*, red. A. A. Polovcev, t. XVIII: *Sabanev – Smyslov*, Sankt-Peterburg 1904, s. 197-198.

Studies:

Allègre F., *Étude sur la déesse grecque Tyché*, Paris 1889.

Bajer P. P., *Stylizacja heraldyczna czasów napoleońskich. Herby Polaków wyróżnionych przez Napoleona*, [online] http://web.archive.org/web/20090619103646/http://www.szlachta.org/Bajer_Napoleon.htm

Bergroth T. C., *Russian Imperial State Heraldry as An Instrument to Russianize Finland in the 19th Century*, [in:] *Staaten, Wappen, Dynastien. XVIII Internationaler Kongress für Genealogie und Heraldik in Innsbruck vom 5. bis 9. September 1988*, ed. Franz-Heinz von Hye, „Veröffentlichungen des Innsbrucker Stadtarchivs”, Neue Folge, Bd 18, s. 237-246.

Diem P., *Die Symbole Österreichs. Zeit und geschichte in zeichen*, Wien 1995.

Dudziński P., *Napoleońskie herby Polaków*, Łódź – Warszawa 2013.

François M., *Les bonnes villes*, «Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres», 19 année, nr 4 (1975), pp. 551-560.

Gall F., *Österreichische Wappenkunde: Handbuch der Wappenwissenschaft*, Wien - Köln - Weimar 1996.

Gourdon de Genouillac H., *L'Art Heraldique*, Paris 1889.

Górak A., *System heraldyczny Bernharda von Koehnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” nowej serii t. XVIII (XXIX), DOI: 10.36693/RPTher.2019.16, s. 237-254.

Górzyński S., *Heraldyka nobilitacji okresu Napoleona I*, [w:] *Sbornik prispevku, IV Setkani genealogu a heraldiku*, Ostrava 14-15 X 1989 r., red. VI.Marl, s. 19-21.

Gut A., *Korona mrowa w herbach miast Królestwa Pruskiego w świetle urzędowych przepisów heraldycznych (do 1918 r.)*, „Rocznik PTher, nowej serii t. XX (XXXI), s. 93-109.

Kuczyński S.K., *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” t. 66 (1978), s. 208.

Kuczyński S.K., *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993.

Les Armoiries Lecture et Identification, préface Michel Pastoureau sous la direction de Michel Pastoureau, Michel Popoff, Paris 1994.

Lisch G. Ch. F., *Ueber das meklenburgische Wappen, besonders über den stargardischen Arm in demsel-*

ben, [in:] *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*, Band 25 (1860), s. 89–115.

Peter B., *Heraldik: Quellen, Literatur und Links*, [online] www.welt-der-wappen.de/Heraldik/seite53-sieb.htm

Peter B., *Übergangslösungen: Wulste, Kronen und Kissen*, <http://www.welt-der-wappen.de/Heraldik/seite48.htm>

Stoess Ch., Tschernyschow K., *Von Berlin nach Sankt Petersburg. Der Numismatiker, Gesellschaftsgründer und Wissenschaftsorganisator Bernhard (von) Koehne (1817–1886)*, [in:] *Die Numismatische Gesellschaft zu Berlin–gegründet 1843. Geschichte–Fundus–Dokumente. Festgabe zum 175. Gründungsjubiläum am 22. Dezember 2018*, edited by Bernd Kluge and Alexa Küter, Berlin: Numismatische Gesellschaft zu Berlin, s. 9–31.

Afonasenko I.M., *Geral'disty 1850-h – 1880-h gg. Departamenta Gerol'dii Pravitel'stvujushhego Senata, «Gerbovedenie», t. IX, 2021, s. 36–43*, <https://gerboved.ru/pdf/Afonasenko-2021-Heralds-1850-1880.pdf>

Pchelov E.V., *Gorodskaja geral'dika dorevoljucionnoj Rossii: osnovnye tendencii istoricheskogo razvitija*, „Vestnik RGGU” # 4 (37), s. 109–116;

Soboleva N. A., *Očerki istorii rossijskoj simvoliki. Ot tamgi do simvolov rossijskogo suverniteta*, Moskva 2006.

Soboleva N.A., *Rossijskaja gorodskaja i oblastnaja geral'dika XVIII–XIX vv.*, Moskva 1981.

Fomicheva T., *Teodor Berngard i ego zabytyj traktat: neizvestnaja glava rossijskoj geral'diki*, 2025, [online] <https://www.academia.edu>.

Jurasov A. N., *Gerol'dmejstery Rossii - venec istorii, ch. III: XIX vek*, Voronezh 2022.

